TussenRuimte

MISSIONAIR • INTERCULTUREEL • VERBINDEND

VEELKLEURIG VIEREN WERELDWIJD

2021 | 4

Verdieping en inspiratie

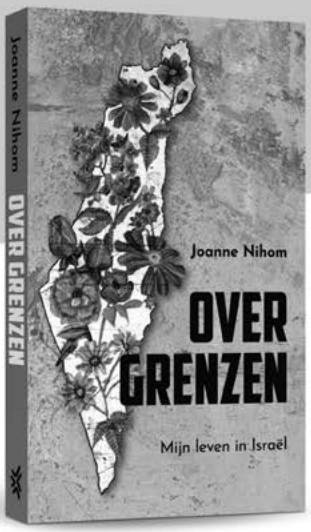

Welk beeld hebben we van de hemel? Wie of wat zouden we daar kunnen tegenkomen? In deze boeiende cultuurgeschiedenis verdiept de auteur zich in de manier waarop mensen en culturen de hemel door de eeuwen heen hebben gekarakteriseerd.

ISBN 9789043536592
€ 27,99

Joanne Nihom laat zien wat er gebeurt in Israël, het land waar ze woont. Ze schrijft over de positieve initiatieven en inspirerende mensen die de media vaak niet halen. Haar verhalen gaan over verbinding, over het gewone en ongewone en de uitdagingen van de regio.

ISBN 9789043535540
€ 18,99

Een ontdekkingsreis door de klassieke oudheid. Hoe beleefden heidenen, joden en christenen het ondermaanse bestaan in de eerste eeuwen van onze jaartelling, zo ongeveer van de eerste tot de vierde eeuw? Hoe leefden zij, wat geloofden zij en hoe beïnvloedden zij elkaar?

ISBN 9789043536622
€ 29,99

Bestel deze en andere boeken via
www.kokboekencentrum.nl

De theologie podcast
Dompel je onder in de wereld van theologie

KokBoekencentrum
UITGEVERS | UTRECHT

INHOUD

TR

3 Redactioneel

16 Column

32 Was getekend

39 Gastcolumn

54 Beeldmeditatie

56 Impressies

59 Kunst & cultuur
- *Film*
- *Boeken*
- *TR-tips*

63 Agenda

4 REPORTAGE | Renate Japenga
Onbeperkt geloven
'Begin met hen erbij te betrekken'

11 ONDERZOEK | Marian Geurtsen
Liturgie als helende ontmoetingsruimte

17 DEBAT | Jaap Overeem – Bernd Wallet
– 'Je hebt je te verhouden' (17)
– Vieren in de taal van de toewijding (20)

22 PORTRET | Joyce Karuri
Waarom wordt juist buiten de kerk goede muziek gemaakt?
David Gitari en de anglicaanse liturgie in Kenia

26 ANTITHESE | Claudio Carvalhães
'Het is donker maar ik zing'
Liturgische theopoëtica en de esthetica van de nacht

33 LITURGIE IN BEELD
– **Kunst, kerk en kamperen** (33)
– **Latijnse Mis: mystiek en wereldkerk** (35)
– **Beeldtaal in de bajes** (37)

40 PORTRET | Peter-Ben Smit
Liturgisch theater als protest en gebed
Deacon Danny en zijn ACTS Teatro op de Filipijnen

42 INTERVIEW | Jaap van der Giessen
Vieren in interculturele gemeenschappen in Nederland
ICF Gouda – Cross Culture Nieuwegein – Leef! Rotterdam-Zuid

48 PERSPECTIEF | Ion Bria
De liturgie ná de liturgie
Een orthodox perspectief op kerk en zending

TussenRuimte
missionair • intercultureel • verbindend

14e jaargang | nummer 4 | december 2021
ISSN 0165-988X

TussenRuimte is een kwartaaltijdschrift voor missionaire en interculturele theologie dat verschillende christelijke stromingen verbindt en samengesteld wordt door een Nederlands-Belgische redactie.

TussenRuimte doet verslag van missionaire initiatieven, in woord en daad, lokaal en wereldwijd. Het tijdschrift wil vanuit het christelijk geloof inspireren en reflecteren op religies en culturen, met de bedoeling steeds opnieuw een proces van verstaan op gang te brengen. Zo kan ruimte ontstaan voor de betekenis van het evangelie in onze tijd.

TussenRuimte is een uitgave van de Nederlandse Zendingsraad (NZR) in samenwerking met MissieNederland, Prisma, de Verenigde Protestantse Kerk in België en Uitgeverij KokBoekencentrum in Utrecht.

© 2021 Uitgeverij KokBoekencentrum en de redactie van *TussenRuimte*
Overname van artikelen is alleen toegestaan na schriftelijke toestemming van de redactie.

Omslagafbeelding: De zogeheten Zoutkathedraal (Spaans: Catedral de Sal de Zipaquirá) in Colombia. Veertien kapellen met de kruisweg van Jezus Christus en een tempel opgesplitst in drie delen waarin de geboorte, het leven en de dood van Jezus worden uitgebeeld.

Redactie
Tom Boesten, Rob van Essen, Jaap Haasnoot, Renate Japenga, Petra Laagland-Winder, Verry Patty, Nienke Pruiksma (hoofdredacteur), Carry Rietveld, Peter-Ben Smit, Jan van 't Spijker, Berdine van den Toren-Lekkerkerker, Alexander Villamil Morea-van Berkum

Eindredactie
Marieke van der Giessen-van Velzen | Redactie.AMG

Redactieadres
TussenRuimte
Nederlandse Zendingsraad
Joseph Haydnlaan 2A
3533 AE Utrecht
T (0343) 745 245
E tussenruimte@zendingsraad.nl
W zendingsraad.nl/tussenruimte

Foto's en illustraties
Diane Palm/GZB (omslag), Roelie Reiling (4-7), zakirova.com (8-9), wikimedia.org/anagoria (13), Dick Vos (16), Graham Kings (23, 25), archief Cláudio Carvalhães (28, 30), Bisdom Rotterdam (35), Leen Smit (37), G. Balayants/Pravoslavie.ru (49, 50, 52)

Basis-layout
Peter Slager | Garage bno

Abonnementenadministratie
VBK | media, abonnementen
Postbus 13288
3507 LG Utrecht
T 088 – 700 2780 (09.00-12.00)
E tussenruimte@kokboekencentrum.nl

Abonnementen per 1 januari 2022
Los nummer: € 13,75
Jaarabonnement: € 49,00
(bij betaling via automatische incasso)
Buitenland: € 66,00
Proefabonnement: 2 nummers € 18,00
Introductieabonnement (25% korting): € 36,25
(bij betaling via automatische incasso)
Studentenabonnement: € 31,00
Het abonnementsjaar loopt van januari tot en met december. Abonnementen worden stilzwijgend verlengd, tenzij minimaal drie maanden voor het einde van de abonnementsperiode schriftelijk is opgezegd. Adreswijzigingen graag drie weken voor de ingangsdatum schriftelijk doorgeven.

Deze uitgave is gedrukt op papier van verantwoorde herkomst.

Liturgie als spiegel van de veelkleurige kerk wereldwijd

‘Liturgie is de bron van missie’, zegt de rooms-katholieke theoloog Slavko Krajnc. Zo’n uitspraak is niet helemaal onverwacht van iemand met een ‘traditionele liturgische achtergrond’. We kunnen de uitspraak ook omdraaien: zending is een bron voor liturgie. Waar nieuwe kerken ontstaan, begint het zoekproces naar een liturgische vormgeving van kerk-zijn die past in die specifieke context.

Er lijkt een opleving te zijn als het gaat om liturgie en missie. In de protestantse hoek verraste missioloog Stefan Paas velen met zijn pleidooi voor een ‘priesterkerk’ met een liturgisch en eucharistisch karakter. In die kerk wordt de wereld bij God gebracht in de liturgie en gaat het om de veelkleurigheid van de gemeenschap. In andere kerken is de eucharistie juist ook een bron van inspiratie voor een maatschappelijk gekleurde missie, en niet naar binnen gericht. Met een citaat van Niek Schuman: ‘… de weg van de liturgie kent vele kruispunten en vertakkingen.’

Hoewel heel wat artikelen in dit nummer over de Nederlandse situatie gaan, zijn we ook de variatie in de wereldkerk niet vergeten. Zo vroeg de oosters-orthodoxe theoloog Ion Bria aandacht voor de ‘liturgie ná de liturgie’, en vanuit de Filipijnen horen we over liturgisch theater waarin gebed én protest vorm krijgen. Omgekeerd klinkt in diverse artikelen door dat liturgie een bedding biedt waarin mensen heling en troost ervaren. In de reportage benadrukt Roelie Reiling dat voor mensen met een beperking juist de gemeenschap – het samen zijn met God en met elkaar – warmte en geborgenheid biedt. En in het onderzoeksartikel krijgen we een indruk van de ‘sterrenkindjesviering’, waarin oude rituelen een nieuwe betekenis krijgen voor ouders die een baby verloren hebben.

Zo helpt liturgie ons ‘… om met alle heiligen onze plek te vinden als mensen van God’, om met Bernd Wallet te spreken.

— Themaredactie: Jaap Haasnoot, Marieke van der Giessen-van Velzen, Peter-Ben Smit

Onbeperkt geloven

‘Begin met hen erbij te betrekken’

Het kerkelijk leven is nogal eens gericht op mensen die hun verstand kunnen inzetten om te geloven. En zo is het vaak ook georganiseerd. Maar wat als je dat niet kunt? Mag je dan ook meedoen in de kerk? En hoe dan?

Roelie Reiling werkte achttien jaar als predikant in een instelling voor mensen met een verstandelijke beperking. Ze is nu net met pensioen en dat geeft haar de ruimte om haar missie voor te zetten: ambassadeur zijn richting de kerken om te zorgen dat deze mensen een betekenisvolle plek in de gemeenschap kunnen krijgen.

Het samenleven met mensen met een beperking heeft Roelie Reiling geleerd om bij de theologie de belangrijke vragen te stellen: ‘Wie is de God die we eren? Wie is er naar zijn beeld geschapen? Ook iemand met een beperking? En hoe dan?’ Basale vragen, juist als je samen met mensen met een beperking zoekt hoe het geloof te beleven. Reiling werkte in een instelling waar elke zondag twee kerkdiensten waren die helemaal vol zaten. De bewoners van de instelling, maar ook gasten uit andere plaatsen. Sinds de coronapandemie is er veel uitgezonden via YouTube, wat weer een heel eigen ritueel is geworden. De bewoners kijken dan samen in de huiskamer met elkaar naar de viering, ze zingen mee en bidden mee.

‘Hun verlangens op spiritueel gebied zijn niet zoveel anders’

Volgens Reiling moet je af van de vraag wat mensen met een beperking begrijpen van de viering of van het geloof. ‘Hun verlangens op spiritueel gebied zijn niet zoveel anders. Ze hebben behoefte aan rituelen en als we

‘Mensen met een beperking zijn meestal bijzonder ritueelgevoelig. Het vaste liedje, gebed, gebaar.’

in de kerk ergens goed in zijn, dan is het daarin.’

‘We geloven dat het goed is voor een mens om rituelen vol te houden en eraan vast te houden, om de betekenis van rituelen te leren kennen. We danken, bidden en bijbellezen in een volgorde. Dat is de orde van dienst en dat is al een ritueel op zich. Mensen met een beperking zijn meestal bijzonder ritueelgevoelig. Net als kleine kinderen. Het vaste liedje, gebed, gebaar. Handen vasthouden bijvoorbeeld als je samen bidt. Want gebaar is ook een geloofstaal. Daarin kun je ze meenemen.’

Lichtdragers en Bijbeldragers

Reiling vertelt hoe het toegaat in de kerkdiensten in de instelling. ‘In onze kerkdienst hebben we allerlei rollen. We hebben Lichtdragers en Bijbeldragers. Ze komen samen met de ouderling en de dominee de kerk in. Ze leggen het Woord op

De sfeer is losser en vrijer. En de preek is interactiever.

de liturgische tafel. Dat doen ze met zoveel eerbied. Gods Woord op tafel, want in de kerkdienst hoort Gods Woord. Bij God hoort ook licht. Ze nemen dat heel serieus, het wordt nooit afgeraffeld maar het wordt gedaan met overgave. Het is niet zo moeilijk om hun een rol te geven in de viering. Je moet enige kennis hebben van hoe het bij hen werkt.'

Kerkdiensten in de instelling voor mensen met een beperking verschillen niet zo heel veel van een reguliere viering. De sfeer is losser en vrijer. En de preek is interactiever. Reiling preekt uit het hoofd. Dat betekent dat ze zich heel erg goed voorbereidt. 'Je wordt gedwongen om duidelijke overgangen te maken, want je kunt niets verdoezelen met mooie woorden.' Het vraagt om een duidelijk begin, een midden- en een einddeel.

Het interactieniveau is heel hoog. 'Ik laat hen meebouwen aan mijn preek. Ik weet waar ik heen wil en zij dragen de bouwstenen aan. Alles wat zij inbrengen, kan ik in mijn preek brengen als zinvol en waardevol.' Een ander belangrijk element is de lichaamstaal. 'Ze verstaan lichaamstaal goed en daardoor kunnen ze zien wat de boodschap van God met mij doet.' Preken gaat met woorden, lichaamstaal en gebaren.

'De preek moet in het hier en nu gebeuren'

Bij een preek is het belangrijk dat het in de tegenwoordige tijd gebeurt. In de context waarin Reiling voorgaat, hebben de meeste mensen geen beeld bij verleden tijd of toekomst, dus het moet in het hier en nu gebeuren. 'Het maakt de preek directer en je geloofstaal wordt authentieker. De preek

'Je brengt een organist, muziek en mensen bij elkaar en het gebeurt.'

moet door je heen – waar je bij preken in de verleden tijd op een zekere afstand kunt staan.'

Muzikaal begaafd

Ook muziek is een belangrijk onderdeel van de viering. 'Als je samen muziek luistert, is er geen onderscheid. Mensen met een beperking zijn over het algemeen zeer muzikaal begaafd.' Muziek troost, heelt, bemoedigt, maakt blij, geeft uiting aan verdrietige emoties, het tilt je op en laat je 'Halleluja' zingen. De kerk heeft zoveel soorten muziek in de aanbieding. 'Ook voor mensen zonder beperking is het een belangrijke geloofstaal, daarin kun je elkaar vinden.'

Orgeluren

'Op de Veluwe zijn veel orgelliefhebbers, dus daar wilde ik iets mee. Ik kende een organist die me wist te raken met zijn orgelspel. Hij had nooit echt kennisgemaakt met iemand met een verstandelijke beperking, maar hij wilde graag meedoen.
We begonnen met 'orgeluren'. De organist speelde van klassieke stukken tot christelijke muziek. Je kon hem zien spelen met zijn handen en met zijn voeten. Er zaten zo vijftig mensen elke keer in de kerkzaal. Ouders kwamen met hun zoon die niet praten kon en dit was hun uitje. Je zag aan hem wat gebeuren. Zijn ogen werden transparant, als een soort hemelse helderheid. Ondertussen is dit al veertien jaar een succes. Je brengt een organist, muziek en mensen bij elkaar en het gebeurt. Zoals een kerk altijd probeert om mensen bij elkaar te brengen.'

Talent in feestvieren

Reiling beklemtoont hoe belangrijk het is om mensen met een beperking in de wereld van geloven en alles wat ermee samenhangt

'We vieren dat we broeders en zusters zijn en we benadrukken op allerlei manieren het gemeenschap zijn.' Raoef Mamedov, 'Het laatste avondmaal', fotografie, 1998

te brengen. 'Als ik het terugbreng tot vier dingen, dan gaat het allereerst om *eerbied*. Je leert eerbiedig om te gaan met het leven. Het is iets wat groeien moet en wat je leren mag. Iets wat je moet afkijken van andere mensen. Je leert daardoor respect te krijgen voor het leven, voor mensen, voor de natuur. Dat het leven een mysterie is en dat mensen ook dood kunnen gaan. In welke leerschool leer je eerbied?'
En dan zijn er *de feesten*. Mensen met een beperking hebben een talent in feestvieren. Het begint bij het verheugen erop, de gemeenschap, het lekkere eten en drinken, verhalen muziek. God gaf ons allemaal feesten door het jaar heen, maar ook elke zondag als een feestdag.

De kerk heeft ook *troost* te bieden aan mensen. Het leven kent hobbels, dalen, begrenzingen, mensen die wegvallen, verhuizingen die je zenuwachtig maken. De kerk heeft zoveel troostmiddelen. 'Er is muziek, er zijn verhalen, gebaren, vieringen, troostmensen. Onthoud ze dat niet.'

'De kerk heeft zoveel te bieden aan mensen met een beperking'

Ook is *de gemeenschap* een belangrijk gegeven in de kerk. 'Een kerk wil gemeenschapstichtend zijn. Een voetbalvereniging wil dat ook en een koor ook. Zij zetten het

middel voetbal of muziek in. Voor veel mensen zijn zulke groepen van belang om van betekenis te zijn. De kerk zegt dat de gemeenschap een belangrijke waarde heeft. Iedereen is uniek en geliefd. Maar we zouden niets zijn zonder God en zonder elkaar. We vieren dat we broeders en zusters zijn en we benadrukken op allerlei manieren het gemeenschap zijn.' Dit zijn zo al vier redenen waarom het van belang is om mensen met een beperking de wereld van kerk en geloof niet te onthouden volgens Reiling: 'Deze redenen zijn nog afgezien van christelijke motieven, zoals samen het Lichaam van Christus zijn.'

'Ga de relatie aan'

Er zijn kerken die zich verlegen voelen in de omgang met mensen met een beperking. Dat is verdrietig. Hoe kunnen ze iets voor hen en voor hun ouders kunnen betekenen? 'Kijk in je gemeenschap welke ouders een kind of broer of zus met een beperking hebben. En vraag wat je als kerk zou kunnen betekenen. Ouders, broers of zussen hebben vaak al veel te maken met het organiseren en aanvragen van zorg. Ze moeten steeds weer vechten voor hen en voor hen spreken. In de kerk is daar dan geen energie meer voor over.
Zorg dat je hen daarin ondersteunt, zodat zij zich niet gaan voelen alsof hun kind, broer, zus een probleem is voor de gemeenschap, maar ook een mens is met gaven en talenten.
Kun je als kerk zelf weinig betekenen, koester dan de plekken waar vieringen zijn voor mensen met een beperking. Wees ervan op

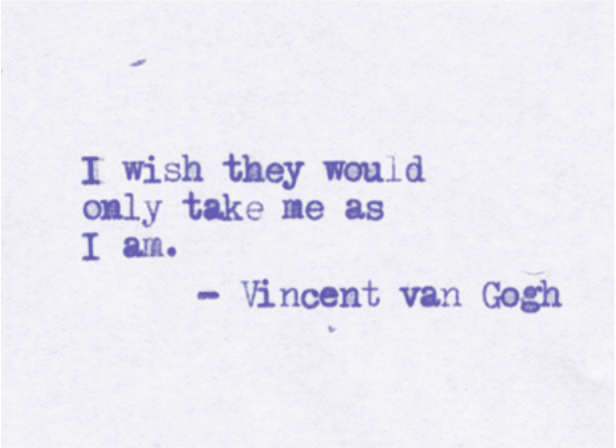

de hoogte, collecteer of steun hen op andere manieren. Stuur af en toe een groepje catechisanten om een viering mee te vieren.'

Een eigen taak

'We kregen geregeld gasten in de kerkdiensten van de instelling. Op een keer ouders met hun zoon die ernstig verstandelijk beperkt was. Ze gingen aarzelend zitten. Een paar weken later waren ze er weer en daarna bleven ze komen. Ze vertelden dat zij zich thuis voelden in hun kerkgemeenschap, maar dat ze moe werden van de manier van omgaan met hun zoon. Hij bleef er in de kindernevendienst hangen. Ze merkten dat hun zoon zich steeds meer ging thuis voelen in de kerkdiensten van de instelling. Hij deed mee, zong mee en bad mee. Op een zondag gaf de koster hem een collectezak om te collecteren bij de deur. De ouders stonden erbij, ze waren zo trots. Hij had een taak.'

Tips van de Redactie

• onbeperktgeloven.nl
Biedt een schat aan informatie en concrete handvatten om het geloof te beleven met mensen met een beperking. Niet alleen voor vieringen, maar ook voor catechese.

• roeliereiling.nl
Voor lezingen en gemeenteavonden en voor vragen hoe je als gemeente ouders van kinderen met een beperking kunt ondersteunen.

'Mogen mensen met een verstandelijke beperking een waardevolle taak op zich nemen? In een rol ga je een relatie aan', benadrukt Reiling. 'Het geeft je de mogelijkheden om in een relatie te staan te staan met anderen en om van betekenis te zijn. Zo kun je als kerk op een laagdrempelige manier al van betekenis zijn voor mensen met een beperking.'

— Renate Japenga is predikant in opleiding aan de Protestantse Theologische Universiteit en redactielid van *TussenRuimte*.

Liturgie als helende ontmoetingsruimte

Steeds meer kerken stellen hun deuren open, steeds meer koren verdiepen zich in de liturgische vormen en soms trekken de Anglicaanse Evensongs in Nederland inmiddels meer kerkgangers dan de kerkdiensten op zondagochtend. Hier vinden mensen elkaar, wars van protestantse en katholieke achtergronden of zelfs zonder kerkelijke achtergrond, in een verlangen naar verstilling en stilte, schoonheid, sacraliteit en transcendentie.

Heroriëntatie op de bronnen

Klassieke liturgie heeft een aantrekkingskracht die de eeuwen overstijgt. Men zou ze kunnen beschouwen als een uitvloeisel van de liturgische beweging van de twintigste eeuw. Na de liturgische beweging in de rooms-katholieke kerk die aangestoken was door een heroriëntatie op de vroege kerk, ontstonden er ook in de protestantse kerken liturgische bewegingen die de weg van de herbronning zochten: Van der Leeuw is hierin een belangrijke theoloog.

Er kwam aandacht voor het liturgisch jaar, voor de waarde van een leesrooster voor de Schriftlezingen. Er kwam aandacht voor symboliek: kaarsen en in het bijzonder de paaskaars deden hun intrede, evenals de liturgische kleuren. Aandacht voor muziek en voor de kunst van het voorgaan.

In een aantal protestantse gemeenten zoals de Utrechtse Domkerk, komt het tot wekelijks avondmaal vieren, een consequentie van het vroegchristelijke principe dat het iedere zondag, de achtste dag, Pasen is.

Een heroriëntatie op de bronnen stelt ook de vraag naar liturgische taal en de liturgische vormen. Kun je wel liturgie vieren in een taal die niet meer van deze tijd is? Een deel van de gemeenschappen zal zeggen dat taal altijd aangepast moet worden aan de mensen die vieren: de taal van het Dienstboek wordt te plechtig en te hoogdravend gevonden. Teksten worden aangepast, eenvoudiger herschreven waar nodig, of juist poëtischer wanneer een predikant het in zich heeft en een gemeente hier waardering voor heeft.

De klassieke liturgie (die soms hoog-liturgisch wordt genoemd – alsof de liturgie in een hoge en een lage kan worden ingedeeld) heeft niet in alle protestantse kerken ingang gevonden op zondag. Op lokaal niveau is vaak een mix ontstaan van de bestaande eredienst en op herbronning geïnspireerde liturgische vormen.

Ondanks die diversiteit aan liturgische keuzes weten kerken zich verbonden door de gemeenschappelijke weg die zij gaan, zo schrijft Niek Schuman:

> ‘Zo gaan over de hele wereld mensen op hun eigen wijze de weg van de liturgie.

> De liturgie gaat op haar beurt met hen allen haar eigen weg. Het is een weg waarop zij de eersten noch de enigen zijn. [...] Sommigen betrachten daarbij grote soberheid. Anderen verkiezen juist het plechtig ceremonieel. Anders gezegd: de weg van de liturgie kent vele kruispunten en vertakkingen.' (Oskamp en Schuman, 1998, 23)

Van ideaal naar werkelijkheid

Liturgie, biddend samenkomen op zondagochtend, is het hart van kerk-zijn. Lezend uit de Schrift, zingend en biddend herkennen wij ons eigen verhaal in het zoeken van het volk van God. Ons wordt een weg ten leven aangereikt bij de herhaling van hoe de ouden op een weg ten leven zijn gezet. Liturgie verbindt het verhaal van ieder mens met het grotere verhaal van God met de wereld. Althans, dat is het ideaalbeeld van liturgie. De praktijk is dat meer en meer mensen op zondagochtend de weg niet meer vinden naar de kerk. Ze vinden het moeilijk om zich te herkennen in de taal van de liturgie. De kerkdiensten zijn saai, zeggen jongeren. Het zegt me niets meer, zeggen de mensen die afgehaakt zijn, het gaat niet over mij.

Uitdagingen

Welke uitdaging stelt deze situatie aan de kerk? Sommigen pleiten voor meer uitleg geven over de rituele en symbolische taal van de liturgie. De rooms-katholieke bisschoppen investeren in meer catechese-programma's, zodat gelovigen weer gaan begrijpen welke rijkdom er achter de oude vormentaal van de kerk schuilgaat. Andere kerkelijke stromingen kiezen een heel andere richting en laten de oude liturgische vormen los, om te kiezen voor meer hedendaagse taal en muziek: liturgie als show. Helpt catechese en uitleg om de brug te slaan voor mensen die zich niet herkennen in de liturgie? Gerard Lukken ziet er weinig in:

> 'Juist door de nieuwe beleving van het seculiere ontstaan er in onze cultuur grote verschuivingen in de beleving van het sacrale. Nieuwe rituele vormgevingen blijken nodig, juist omdat rituelen alles van doen hebben met de doorgang naar het sacrale. Het heeft dan ook weinig zin bij het verloren gaan van bepaalde rituele praktijken louter en alleen te streven naar restauratie. [...] Het is zaak vanuit de nieuwe beleving de cultuur open te breken en op creatieve wijze daarin het verleden mee te nemen: een neiging overigens die het ritueel als zodanig eigen is.' (Barnard en Post, 21-22)

De potentie van oude rituelen

Een dergelijke weg zoek ik. In mijn werk streef ik niet naar uitleg geven en evenmin naar alleen nog maar eigentijdse liturgische of rituele taal gebruiken. Ik werk graag met oude vormen die al tijdenlang vervaagd en vergeten zijn. Ik gebruik vergeten rituelen en ontoegankelijke symbolen zonder ze uit te leggen. De rituelen, de symbolen, de onbekende taal komen uit de traditie van eeuwen, ze geven toegang tot de sacrale werkelijkheid. In oude rituelen schuilt vaak een potentie die actueel is, als ze maar op de juiste manier ingebed zijn. De oude verhalen zijn onze verhalen, als ze maar op de juiste wijze tot ons kunnen spreken.

François-Joseph Navez, 'Le Massacre des Innocents' ('Het bloedbad der onschuldigen'), 1824 (bij Matteüs 2:16-18)

Sterrenkindjesviering

Het verhaal van de kindermoord in Bethlehem – of zoals ik liever zeg: van de rouwende moeders van Bethlehem – is zo'n verhaal. Tussen Kerst en Driekoningen staat dit gruwelijke verhaal op de liturgische kalender op 28 december, in katholieke kringen bekend als het feest van Onnozele Kinderen.
Het was voor mij aanleiding om een bijeenkomst en een viering te ontwikkelen voor een speciale doelgroep: ouders die een kindje verloren tijdens de zwangerschap of als baby. Dit is de 'sterrenkindjesviering' geworden. In de bijeenkomst lopen viering, herdenking, ervaringen uitwisselen en heling in elkaar over.

Alle aanwezigen zitten in een kring op kussens op de grond. In het midden tussen kersttakken en sterren branden kaarsen, en daartussen staan beeldjes van de drie koningen, van Maria met kind. De deelnemers hebben geen boekje gekregen; alles wat ze moeten weten om te kunnen meedoen, wordt ter plekke verteld. Maar veel hoeven ze niet vooruit te weten: de deelnemers worden meegenomen in de viering. De kring is klein; de bijeenkomst ruim drie uur.

Genoeg tijd om na de opening te beginnen met een rondje kennismaken: wie ben je en welk verlies breng je met je mee? Voor ieder gestorven kindje wordt een waxinelichtje aangestoken. De meeste mensen steken meer dan één lichtje aan.

Na het kennismakingsrondje vertelt een van de begeleiders het verhaal van de rouwende moeders van Bethlehem. Het is geen voorlezen uit de Schrift, maar hervertellen. Zo kunnen accenten worden gelegd, die het verhaal direct toegankelijk maken voor de deelnemers. Daarna is er ruimte om ervaringen te delen; kerstbrood en warme chocolademelk staan op tafel.
Het verhaal van de drie wijzen, hun reis achter een ster aan, hun geschenken, vormt een rode draad in het programma. Ieder krijgt een driekoningendoekje mee naar huis – een oude traditie uit Keulen, waar pelgrims een driekoningendoek ontvingen. De doekjes krijgen betekenis als waren het reisengeltjes voor hun kindjes.

Aan het einde van de bijeenkomst zitten alle aanwezigen weer in de kring. Na een korte introductie zingt de voorganger het aloude trisagion en laat deze overgaan in een litanie, waarin zij de helende aanwezigheid aanroept van Christus, met de drie wijzen, met Maria. Deelnemers kunnen hier ook hun eigen inspiratiebronnen noemen. Om de deelnemers te zegenen gaat de voorganger een voor een achter iedere deelnemer staan en vraagt waar deze de handen opgelegd wil hebben. Op de schouders, zegt de één. Op mijn handen, wil de ander. Bij iedere deelnemer spreekt de voorganger een zegengebed uit volgens min of meer vaste woorden, vragend om nabijheid en heling. Daarin verwerkt zij de naam van degene die gezegend wordt en waar mogelijk de naam of namen van de kindjes die de deelnemer zelf heeft aangereikt. Er ontstaat een sfeer van stille aandacht. De eerste persoon die gezegend wordt, antwoordt als vanzelf met 'amen'. De volgende mensen nemen het over alsof het afgesproken is.

Deze sterrenkindjesviering mag er nieuw uitzien; zij is opgebouwd uit oude liturgische en rituele elementen. Binnen een eigentijdse aankleding vormt een kleine groep van rond de tien volwassenen een tijdelijke gemeenschap gebaseerd op lotsverbondenheid. Het bijbelse verhaal raakt verweven met de verhalen van de deelnemers. Het geeft toegang tot een andere werkelijkheid waardoor ze op een ander niveau naar hun eigen ervaringen kunnen kijken. 'Dit is voor het eerst dat ik een verhaal hoor dat ook mijn verhaal is', zucht een van de deelnemers na afloop.

Rituelen in persoonlijke situaties

De sterrenkindjesviering heb ik ontwikkeld binnen het grotere project van vieringen die ik 'krachtdagen' noem. Een viering als deze bedient een afgebakende doelgroep en is sterk gericht op heling, troost, verbinding

van de eigen ervaring van ziekte of verlies met het grotere verhaal van het evangelie. Mensen hebben altijd gezocht naar heling en genezing bij God. Sjaak Körver schrijft:

> 'Juist ritueel kan de ruimte zijn waarin mensen – ongeacht de specifieke levensbeschouwelijke achtergrond – troost kunnen ondervinden, hun verlangen kunnen hervinden of voeden, en het contact met de grond van hun bestaan kunnen herstellen en ervaren.' (*Tijdschrift Geestelijke Verzorging* 20, 28)

In de zondagse kerkdienst ligt deze vorm van persoonlijke aandacht minder voor de hand. De situaties die ter sprake komen, zijn te intiem voor een eredienst op zondag – die de gehele gemeenschap bijeenroept juist door alle particuliere verschillen heen. De christelijke liturgie heeft echter diverse liturgische rituelen die aansluiten bij persoonlijke situaties. In orthodoxe en katholieke kerken kan men vragen om een ziekenzalving, de biecht of het ritueel van boete en verzoening. Er bestaan ziekenzegens en zegeningen voor diverse persoonlijke situaties. In de protestantse kerken bestaan tradities waarin diverse vormen van gebedsgenezing een plaats hebben. Ook wordt er hier en daar een ziekenzegen aangeboden en er is zelfs aandacht voor het ritueel van de biecht.

Oerpatroon

Ook al is de sterrenkindjesviering niet voor iedereen herkenbaar als liturgie, het programma van de sterrenkindjesviering volgt het oerpatroon van de liturgie: het verhaal van de Emmaüsgangers. Mensen lopen met elkaar op, gepijnigd door de situatie waarin ze beland zijn. Ze vertellen elkaar hun verhalen, en te midden van hun eigen verhalen licht het Verhaal van Christus op, krijgt het evangelie eindelijk betekenis voor het leven van de mensen van nu.
Hier wordt leven gebroken en gedeeld, opdat het helend is voor ieder. 'U spreekt woorden die eeuwig leven geven', zegt Petrus: 'Naar wie zouden we moeten gaan, Heer?' Bij elkaar komen, aangesproken worden door woorden van eeuwig leven, genezing zoeken en misschien ook vinden. Daarvoor komen mensen samen rond Schrift en tafel.

Literatuur

— Marcel Barnard en Paul Post (red.), *Ritueel bestek. Antropologische kernwoorden van de liturgie*. Zoetermeer: Meinema, 2001
— Sjaak Körver, 'Het ritueel als een huis met vele kamers', *Tijdschrift Geestelijke Verzorging* 20, 2018
— Sjaak Körver, Erik Olsman, Sujin Rosie (red.), *Met lichaam en geest. De rituele competentie van geestelijk verzorgers.* Utrecht: Eburon, 2021
— Paul Oskamp en Niek Schuman (red.), *De weg van de liturgie. Tradities, achtergronden, praktijk.* Zoetermeer: Meinema, 1998

— Marian Geurtsen is theoloog en liturgist, gespecialiseerd in kalenderrituelen en heiligenverhalen. Met haar eigen bedrijf, Schatgraver in de traditie, ontplooit zij vernieuwende projecten op basis van oude christelijke tradities.

Niet meezingen a.u.b.

Al vijfendertig jaar is er in de zomermaanden een dagelijks middaggebed in de Grote of St. Bavokerk in Haarlem. Soms zijn er twee bezoekers, soms vijftien. Altijd is er een organist en een liturg. De opzet is heel simpel: welkom, lezing, stilte, Taizé-lied, gebedsmoment met kaarsjes en intenties, Liedboeklied en zegen.

Maar er is een drempel. Niet alleen fysiek – om in de Kerstkapel te komen moet je een stapje omhoog nemen, maar ook in de vorm waarin de vrijwilligers, 'boekaniers' genoemd, toeristen en bezoekers van de monumentale kerk uitnodigen om 'mee te doen'. Gewapend met de orden van dienst, stappen de boekaniers die dat durven op de mensen af die tijdens het orgelspel vooraf wat ronddrentelen en vragen of ze mee willen doen. Meer dan de helft van de toeristen draait zich tijdig om en loopt snel verder. Soms zijn mensen ook geraakt, pakken onwennig de map aan en zoeken een plekje, benieuwd waar ze nu weer in terecht zijn gekomen.

Ooit was ik met een groep 'reli-professionals' in een klooster. Daar vierden de broeders de liturgie, met de Psalmen van Gerhardt en Van der Zeyde. En terwijl ikzelf me nog eens omdraaide, bleek nota bene de enige moslima in ons gezelschap wél naar de ochtendviering te zijn gegaan. Juist door de vorm waarin de liturgie zich 'voltrekt', word je daar als bezoeker niet geannexeerd, maar kun je vrij meedoen. De broeders raadden bezoekers zelfs af om zélf mee te zingen.

Mijn kerk vroeg om een mogelijke nieuwe invulling van het middaggebed, en in het advies dat ik gaf is dit het uitgangspunt geworden. We hebben een groep zangers (m/v) nodig die met een liturg het middaggebed dragen. Bezoekers mogen toekijken en aanschuiven wanneer ze willen, of verder door de kerk dwalen. Bij de gebedsintenties wordt iedereen die wil uitgenodigd om iets van hun eigen zorgen of verlangens te delen. Wélke muzikale traditie we kiezen: de Psalmen van Ida Gerhardt, Taizé of Gregoriaans, is dan de volgende vraag.

— Tom de Haan is Stadsdominee van Haarlem namens de Protestantse Gemeente en werkt vanuit de Grote of St. Bavokerk. Ook is hij verbonden aan het nieuwe initiatief Stadsklooster Haarlem.

Liturgie: in eigentijdse vorm en taal?

Stelling: 'Liturgie leidt mensen naar het heilige en dat is alleen mogelijk als zij in taal en vorm aansluit bij de mensen van vandaag.'
Jaap Overeem en Bernd Wallet reageren hierop, ieder vanuit hun eigen context van liturgie en gemeenschap vieren, rondom Bijbel, lied en gebed.

'Je hebt je te verhouden'

Ik ben als theoloog opgeleid met het Dienstboek van de Protestantse Kerk *en* De Weg van de Liturgie*, beide verschenen in 1998. Wat mij ervan is bijgebleven is dat* De Weg van de Liturgie *veel aandacht had voor het kijken naar de hemel en de oude kerk. Bij het* Dienstboek *heb ik vooral veel weerstand gevoeld. Er is ontzettend goed nagedacht over de inhoud van teksten, maar niet geïnvesteerd in de relatie met deze tijd. De taal is archaïsch, er is geen oog voor verbeelding en muzikaal vond zelfs ik – als klassieke muziekliefhebber – geen aansluiting.*

In mijn jaren als gemeentepredikant heb ik veel aandacht besteed aan het steeds weer herschrijven van de teksten. Het *Dienstboek* functioneerde als een soort theologisch geweten, dat helemaal moest worden aangepast aan deze tijd. Bij de laatste opruimsessie van de studeerkamer is *De Weg van de Liturgie* gebleven, en het *Dienstboek* meegegeven aan het oud papier, ook omdat het online goed te vinden is.

Speelser en eigentijds

De laatste jaren heb ik het steeds minder gebruikt. De teksten gingen steeds verder van mij afstaan, ik raakte steeds meer betrokken bij *Eredienst Creatief*, die een meer speelse, narratieve en eigentijdse vorm van liturgie voorstaat én ik ben ander werk gaan doen. De laatste keer dat ik in het *Dienstboek* heb gekeken, was toen ik als predikant met bijzondere opdracht werd bevestigd bij Talant, een instelling voor mensen met een

Jaap C. Overeem is predikant en geestelijk verzorger, voorzitter van de stichting *Eredienst Creatief – Verbindend Vieren*, pianist en fagottist.

verstandelijke beperking, waar ik werk als geestelijk verzorger. De grote hoeveelheid woorden, de lengte van de gebeden en de saaiheid van het ritueel deden mij toen besluiten om het boek snel weer dicht te doen en mijn eigen gang te gaan.

In de bevestigingsviering heb ik vragen beantwoord, die wij hebben herschreven naar het niveau van mensen met een verstandelijke beperking, dus ook met plaatjes en picto's. En ik ben gezalfd, een ritueel dat wij veel gebruiken in onze

vieringen voor mensen met een beperking. Dat alles gebeurde in de gymzaal van de instelling, met de badmintonrackets aan de muur, de fitnessapparaten in de hoek en de schommel aan het dak. Het is een van de mooiste dingen die ik ooit heb meegemaakt.

Oog voor ritueel

Helemaal aan de andere kant van het spectrum heb ik onlangs gekeken naar de online registratie van de bisschopswijding van Mgr. Bernd Wallet. Ik vond die viering kunst van het hoogste niveau. Uitstekende musici, vlot gezongen, strak geregisseerd, mooi in beeld gebracht, oog voor de schoonheid van het ritueel én voor het feestelijke aspect van dat moment. Inhoudelijk werd een theologische agenda gepresenteerd én een mens vertelde daarin zijn eigen verhaal.

Thuis voelen

Deze twee verhalen lijken elkaar uit te sluiten. Een kerkelijk gezien losgeslagen bevestigingsritueel en een strak geregisseerde bisschopswijding. Toch voel ik de tegenstelling niet, omdat beide momenten in harmonie waren met hun omgeving.
Bovendien vind ik dat je van een theoloog in deze tijd mag verwachten dat hij enerzijds kennis heeft van de liturgische rijkdom van de christelijke traditie en anderzijds zo midden in de samenleving staat dat hij weet welke elementen op welk moment bruikbaar zijn en welke niet. Hij moet zich net zo goed thuis voelen in een kerkelijk ritueel als in een wereldlijke context, met contemporaine muziek en zoekende bezoekers, die evengoed behoefte hebben aan ritueel en zingeving.
Bij de instelling merk ik dat ik, soms vaker dan ik zelf wil, word aangesproken als dominee en daarin word gezien als een vertegenwoordiger van de christelijke traditie. Zelfs al heeft lang niet iedereen feeling met die traditie (Talant is een niet-christelijke instelling). Als de dominee aanwezig is, kijkt God ook mee.
In een seculiere viering, waarin ik voorganger was, werd ik na afloop aangesproken op een gebed dat ik niet had uitgesproken in de viering: 'Dank u wel voor uw gebed.' Toen ik zei dat ik niet had gebeden, zei die persoon: 'Uw aanwezigheid was gebed.'

Helder zijn

Nu ik zelf meer gegroeid ben in die rol, merk ik dat mensen het prettig vinden als je helder bent over je identiteit, natuurlijk zonder die identiteit op te leggen aan anderen. Van iets meer afstand hiernaar kijkend: als geestelijk verzorger met een kerkelijke zending heb ik mij te verhouden tot die christelijke en kerkelijke achtergrond, ook als die achtergrond mij een kant opduwt waar ik niet wil zijn.
Omgekeerd mag ook een hoogkerkelijke viering zich niet opsluiten in zichzelf. We kunnen dat ons domweg niet meer veroorloven in deze tijd. Als kerk staan we midden in de wereld en die wereld vraagt van ons dat we op een heldere manier kunnen uitleggen waar wij voor staan en wie er in dat gebouw woont. Dat God al een eeuwigheid meegaat en er in Zijn Naam ook rituelen gevierd worden die niet ieder in een keer snapt, begrijpt iedereen, ook de mens met een beperking.

Vieren in de taal van de toewijding

Wat is de taal waarin we God verstaan? De rijke traditie van de kerk van alle eeuwen reikt ons deze aan. Oude en nieuwe woorden, gebeden en liederen, symbolen en tekenen voeden onze ontmoeting met de Heilige. Kerkruimte, kaarslicht, wierook, de schoonheid van goede taal en mooie muziek delen met ons de omweg van het woord. In de liturgie stappen we in een levende stroming van teksten en handelingen. Als we ons deze eigen maken, voeden ze onze toewijding aan God. Liturgie vieren is het kloppende hart van de kerk.

Groter dan ik

Fundamenteler dan de keuze voor taal en vorm lijkt me de houding waarmee we vieren. Mensen herkennen gemakkelijk of de liturgie als een formele ritus wordt beleefd, of als een plaats waar liefde voor God en de mensen wordt gevoed. Bij het laatste merk je de biddende houding van de voorgangers en de oprechte betrokkenheid van de hele gemeenschap, met hart en mond, lijf en leden. Dat in die liturgie ook lastige woorden klinken is logisch. We zijn niet vandaag met vieren begonnen, maar staan in een lange lijn van duizenden jaren van eredienst in tabernakel en tempel, in huiskerken en kerkhuizen. Daarom is het niet gek als niet alles gaat zoals ik het zelf zou willen doen of verwoorden. Liturgie is groter dan ik. En dat is maar goed ook, want het hele leven is groter dan ik. De vreugde en de hoop, de angsten en de vragen van mensen ons voorgegaan hebben al een plaats gekregen in het grote verhaal van God en mensen. En wij plaatsen de onze erbij.

Het is ook om een andere reden logisch dat kerktaal soms weerbarstig is. Als we samen komen om te vieren dan verschijnen we voor Gods aanschijn. De liturgie richt ons in aanbidding tot de Heilige, die alle verstand te boven gaat. We keren ons tot God, die geen verlengstuk is van ons dagelijkse leven. We verwachten, integendeel, vernieuwing van de aarde en de toekomst van de Heer. Het is daarom ook niet gek als een nieuwe bezoeker woorden niet kent, gebaren niet begrijpt. We vieren met de taal en de tekenen van Gods komende rijk van gerechtigheid, vrede en vreugde. Dat geeft ons een oneindig wijde blik. Het geeft ook een gezonde vervreemding van het alledaagse.

Van deze generatie

Op tenminste twee manieren kan die liturgie ook nodeloos vervreemdend zijn. Ten eerste, als de liederen en gebeden niet zorgvuldig worden gekozen, en woorden en gebaren alleen formeel of terloops lijken te worden gedaan. Slordigheid maakt het doel van de samenkomst onbegrijpelijk. Net als mensen hebben woorden en gebaren tijd en aandacht nodig om tot hun recht te komen. En stilte. Nog grotere vervreemding bestaat als je het

gevoel hebt dat de liturgie in taal en sfeer eigenlijk iets van een andere generatie is dan die van jou. De Heilige komt ons allemaal in Christus en door de Geest heel nabij. De traditie vernieuwt zich steeds. Daarom vinden, met beleid, nieuwe bijbelvertalingen, nieuwe liederen, nieuwe gebeden er een organische plek in. Vloeiende, poëtische taal dient vandaag onze toewijding en liefde meer dan ouderwetse of moralistische begrippen. We verlangen naar iets dat tot de verbeelding spreekt, zodat we ons hart kunnen richten op het goede.
Regelmatig zeggen mensen die voor het eerst op zondag met ons de eucharistie meevieren hoe wonderlijk het is, dat de viering tegelijkertijd zo plechtig is en zo menselijk nabij. Eerbiedige liturgie midden in de gemeenschap werkt als een ruimte waar je als mens je plaats vindt voor God. Er gebeurt iets dat je optilt en draagt. Het hart daarvan is de toewijding van Christus zelf.

Praise to the Holiest in the height

Geprezen, God, uw wijs beleid,
de omweg van uw Woord,
ver boven alle hoogten uit
en alle diepten door.

Willem Barnard, naar John Henry Newman
Oud-Katholiek Gezangboek 631 / Liedboek 870

Steenmannetjes

In haar boek over de completen, de dagelijkse dagsluiting van de kerk, getuigt Tish Harrison Warren, pastoor in Pittsburgh, Pennsylvania, hoe oude liturgie ons vandaag kan

Bernd Wallet is oud-katholiek aartsbisschop van Utrecht.

helpen (*Bidden in de nacht*, Franeker 2021). Liturgische praktijken ziet zij als *cairns*, als steenmannetjes die ons helpen als we door de mist van lijden of verwarring de weg even niet meer voor ons zien. Ze schrijft:

> 'Als ik niet kon bidden, zei de kerk: 'Hier zijn wat gebeden'. Als ik niet kon geloven, zei de kerk: 'Kom aan tafel en ontvang voedsel'. Als ik niet kon meedoen in de kerkdienst, zong de kerk voor me in de taal van het geloof. Met de geërfde manieren van bidden en vieren – liturgische praktijken – heeft de oude kerk voor ons steenhopen gebouwd, om ons te helpen dit mysterie te doorstaan, om ons op dit pad van geloof te houden en naar huis te leiden.'

Voor zoekende mensen kan met aandacht en schoonheid gevierde liturgie aantrekkelijk zijn. We staan als liturgische gemeenschap in een oeroude en tegelijk toekomstige ruimte waarin we aan niemands willekeur of oordeel zijn overgeleverd, ook niet die van onszelf. We vinden er met al onze zintuigen ruimte om te leven in de rijkdom van Gods genade. Liturgie verheft ons hart. Toegewijd vieren helpt ons om met alle heiligen onze plek te vinden als mensen van God.

‘Waarom wordt juist búiten de kerk goede muziek gemaakt?’

De Anglicaanse bisschop David Gitari (1938-2013) heeft veel betekend voor de ontwikkeling van een contextuele Anglicaanse liturgie in Kenia. Een portret van een gedreven mens.

Vanaf het moment dat David op de nog jonge leeftijd van 37 jaar leiding ging geven binnen de Anglicaanse Kerk van Kenia, stonden zijn persoon en aanpak voor een dynamische, missiologische verandering. De jonge Gitari had een Bachelor of Arts aan de Universiteit van Nairobi en een Bachelor of Theology aan het King’s College in Oxford op zak en was een begaafd charismatisch en evangelisch prediker.
Toen hij in 1975 tot eerste bisschop van het nieuw opgerichte bisdom Mount Kenya East werd verkozen, was hij secretaris-generaal van het Bijbelgenootschap van Kenia. Een optimistisch mens en geen dag was saai met deze man die elke dag het maximaal haalbare wilde bereiken. Hij werd gedreven door de lijfspreuk: ‘Men moet de dag vullen met leven, en niet het leven met dagen.’ Kwaliteit kwam bij hem boven kwantiteit en hij hekelde het lot van mannen en vrouwen die met hun talenten meer hadden kunnen bijdragen aan de mensheid, maar dat niet deden.

Transformatie

De nodige transformatie in het zendingswerk die hij onophoudelijk benadrukte, ging niet zonder slag of stoot. De invloed van het piëtistische zendingsmodel van eindtijdverwachting was groot. De East African Revival Movement overspoelde met name de Anglicaanse en Presbyteriaanse kerken met de gedachte dat het boven alles gaat om de voorbereiding op de hemel en de noodzaak van paraat zijn voor de wederkomst van Christus. Dit type vroomheid was zo sterk aanwezig, dat de kerk een nieuwkomer als David Gitari nodig had om de kerkleden tot een actieve levenshouding juist ook in hun eigen omgeving te bewegen.

Holistisch model

De nieuwe bisschop baseerde zijn bediening op Lukas 2:52, het holistische viervoudige ‘ontwikkelingsmodel’ van Jezus: wijsheid (intellect), gestalte (fysiek), gunst bij de mensen (sociaal) en gunst bij God (geestelijk). De departementen die hij instelde als pijlers van het werk in zijn bisdom, waren alle dienstbaar aan deze holistische, integrale missie.
Daarnaast beïnvloedde hij de hele Anglicaanse Provincie met zijn gedurfde ideeën en zijn onbevreesde preken waarin hij de

De charismatische Anglicaanse bisschop David Gitari was populair bij vriend en vijand.

wandaden van de overheid aan de kaak stelde, vooral met betrekking tot de flagrante onregelmatigheden bij de verkiezingen.

Preektijger

David Gitari viel op als prediker. Zijn uiteenzettende manier van preken maakte hem populair bij vriend en vijand. Hij was zó populair dat mensen van andere kerkgenootschappen naar de dienst kwamen om hem te horen.
Sommigen vonden dat Gitari té uitgesproken was en zij adviseerden de president om hem aan te pakken. De president antwoordde: 'Laat de bisschop spreken.' Deze zin werd later de titel van Gitari's boek met de genoemde preken over het functioneren van de overheid.
De overheid toonde echter al snel onverdraagzaamheid jegens de bisschop door in april 1989 een inval te doen in zijn huis, waarbij de bisschop naar het dak moest klimmen om zich te kunnen beschermen tegen de plunderende inbrekers. Naar aanleiding hiervan stelde de president een onderzoekscommissie in. Het rapport werd nooit vrijgegeven, hoewel de bisschop dit herhaaldelijk eiste. Dit voorval belette Gitari echter niet, hij ging zelfs nog méér preken, in overeenstemming met het woord van Paulus om te preken 'gelegen of ongelegen'.

Zoektocht naar inculturatie

Inculturatie duidt op een dialoog tussen geloof en cultuur. Het is de essentie van incarnatie, zoals Paus Paulus II het graag zag. Inculturatie waardeert en handhaaft de culturele context van de gemeenschap waarin de boodschap van het evangelie wordt gebracht. In essentie wordt het concept van cultureel relativisme verdedigd, in tegenstelling tot cultureel etnocentrisme of cultureel snobisme. De rooms-katholieke kerk was al bezig met het idee van inculturatie voordat enige protestantse kerk het oppikte. De grote katholieke theoloog Karl Rahner ging zelfs zo ver om Afrikanen (voor de komst van het christendom) als 'anonieme christenen' te beschouwen, in de overtuiging dat Gods reddende genade beschikbaar is voor iedereen, zelfs als we ons niet bewust zijn van de beschikbaarheid van deze genade.

Oecumene in praktijk

Bisschop Gitari bracht de oecumene in praktijk. Hij was lid van de befaamde ARCIC II-commissie (Anglican-Roman Catholic International Commission), die punten van mogelijke interactie en overeenstemming tussen de twee kerken besprak. Het is niet met zekerheid te zeggen, maar deze commissie zou de oorsprong kunnen zijn van Gitari's streven naar inculturatie van de liturgie in de Anglicaanse Kerk van Kenia. Hij streefde hiernaar in een kerk die de westerse stijl van eredienst had overgenomen, zowel in de liturgie als in het zingen. De Anglicaanse kerk gebruikte de vertaalde Engelse versies van Cranmers *Book of Common Prayer* uit 1662, vergezeld van de vertaalde versies van het liedboek *Hymns Ancient and Modern*.

Hoewel hij slechts een 'gewone bisschop' was – van 1975 tot 1990 van het bisdom Mount Kenya East, en vervolgens tot 1997 van het bisdom Kirinyaga – had Gitari veel invloed in de Anglicaanse Provincie van Kenia vanwege zijn kennis en dynamische leiderschap. Hij gaf leiding aan de 'Raad voor theologie en liturgie', die zowel theologische als liturgische zaken vorm gaf.

Liturgische vernieuwing

In de jaren 1980 begon Gitari op vergaderingen over liturgische vernieuwing binnen de kerk te spreken. De eerste resultaten waren niet hoopgevend. Sommige van de teksten die werden gepresenteerd waren nog minder 'cultureel aansluitend' dan de teksten die voorhanden waren.

Er werden meer bijeenkomsten georganiseerd en schrijftaken verdeeld. Het was een moeizame onderneming, maar bisschop Gitari was vastbesloten: het moest slagen. Het is interessant dat in 1989 de toenmalige Anglicaanse zendingswerker Graham Kings (die lesgaf op het St. Andrew's Institute in Kenia) heeft geholpen om samen met een team van geestelijken en studenten een eerste ontwerp van een cultureel ingebedde liturgie voor het Heilig Avondmaal op te stellen. Deze versie werd herhaaldelijk herzien en bijgewerkt en uiteindelijk gepubliceerd. Het werd wereldwijd geprezen als voorbeeld van liturgische contextualisering en in 1998 werd het gebruikt in de openingsdienst van de Lambeth Conferentie in Kent (Engeland). Tegen die tijd was David Gitari verkozen als de derde aartsbisschop van Kenia (in 1997).

In de genoemde avondmaalsliturgie werd een traditionele Turkana vervloeking getransformeerd naar een zegen. De Turkana stuurden hiermee al hun problemen en moeilijkheden met een armbeweging naar hun buren. In deze 'hertaalde' zegen brengt de gemeente de problemen en het werk van de duivel met een armbeweging bij het kruis. Dat gebeurt drie keer. Bij de laatste uitroep gaat de arm omhoog: 'Onze verwachting is van de opgestane Heer.'

Voorganger:	*Al onze problemen …*
Allen	*We sturen ze naar het kruis!*
	Al onze moeilijkheden …
	We sturen ze naar het kruis!
	Alle werken van de duivel …
	We sturen ze naar het kruis!
	Alles waar we op hopen …
	Onze verwachting is van de Opgestane Heer!

Liedboek

Ook gaf Gitari begin jaren negentig als bisschop van Kirinyaga, de opdracht om een geïncultureerd liedboek samen te stellen voor gebruik in het bisdom. Het was hem opgevallen dat wanneer hij een parochie bezocht dat hij altijd werd begroet met prachtige, cultureel en Afro-pentecostaal levendige muziek en dans. Maar zodra de dienst in de kerk begon, werd het saai, omdat de westerse gezangen niet levendig waren, in tegenstelling tot de lokaal gecomponeerde liederen. Hij vroeg zich af: ‘Waarom moet al die goede muziek buiten de kerk worden beleefd in plaats van binnenin de kerk?’ Daarop ging de muziekcommissie aan het werk en in 1994 kwam het Kikuyu-liedboek uit, *Nyimbo Cia Gucanjamura Ngoro* (‘liederen om onze harten te verheffen in lofprijzing’). Een mix van liederen met invloed vanuit de cultuur, de pinksterkerken, het neo-katholicisme en daarnaast cross-culturele mengvormen en frisse composities.

Velen kwamen om David Gitari als prediker te horen.

Gebedenboek

Na de publicatie van *A Kenyan Service of Holy Communion* volgden liturgieën voor andere diensten, zoals de ochtend- en avonddienst, en die voor een doopdienst en belijdenisdienst (vormsel). Het werd een lang traject en uiteindelijk verscheen in 2002 het complete gebedenboek onder de titel *Modern Services*. Bisschop Gitari ging juist met emeritaat in deze periode. Over dit boek schreef Graham Kings:

> ‘Een baanbrekend voorbeeld van Afrikaanse liturgische vernieuwing en een geschenk voor de hele Anglicaanse gemeenschap. Dit nieuwe gebedenboek is geworteld in bijbelse, Afrikaanse en Anglicaanse tradities, staat open voor contextuele inzichten, is levendig in zijn metaforen en heerlijk verrassend in zijn scala aan diensten.’

David Gitari overleed september 2013 op 76-jarige leeftijd. Zijn autobiografie, *Troubled But Not Destroyed*, lag op dat moment bij de uitgever. Het boek verscheen een jaar later.

Vertaald uit het Engels door Jaap Haasnoot

— Rev. Joyce Karuri is actief binnen de Anglicaanse kerk in Kenia. Zij was redacteur van het *Modern Services*-gebedenboek en van verschillende andere liturgische publicaties in Kenia.

'Het is donker maar ik zing'

Liturgische theopoëtica en de esthetica van de nacht

We leven in donkere tijden. De wereld wordt steeds donkerder. Alles lijkt buiten proporties, verloren, alles valt uit elkaar. Is er voor iedereen een plek onder de zon? Cláudio Carvalhães breekt een lans voor 'theopoëzie' die juist ontstaat 'in de nacht' en ingezet wordt als een strijdbaar lied van liturgie: om God te vinden in een wereld van 'afgedankten'.

Kapitalisme leidt de economische verarming van de wereld en neoliberalisme controleert de staat en de wetten. Fascisme is een gefabriceerd staatsapparaat om het verzet in te dammen van minderheden die gewoon met enige waardigheid willen leven: homo's, inheemsen, vrouwen, misdadigers en armen. We leven in een samba van één enkele noot: verlies.
Wij verliezen het recht op scholing, onze rechten als arbeiders, het recht om te protesteren zonder gearresteerd te worden, we verliezen ons geschapen zijn naar het beeld van God, het recht op gezondheidszorg en op vrij en kritisch onderwijs. We worden dag en nacht aangevallen. De duivel van onze tijd, het neoliberalisme, komt om te stelen en te vernietigen, zoals Jezus zegt in Johannes 10:10.
Echter, wanneer wij die nacht niet doorleven en haar niet beschouwen als ons theologisch-poëtisch uitgangspunt, als epistemologie van ruimte en tijd, dan zullen we de zon niet krijgen. De dag kan alleen moedig worden beleefd als de ziel weet om te gaan met de angst van de nacht: we rennen naar de zon en laten ons niet onderdompelen door de zwarte nacht.

De Europese moderniteit werd voorgesteld als de plaats van het licht, en de Verlichting predikte tegen de duisternis van de Middeleeuwen. Inheemse wijsheid, Afrikaanse filosofie, de kennis van onze moeders en grootmoeders, zijn in die geschiedenis van de Europese Verlichting altijd afgeschreven als bijgeloof, bijverschijnselen en epiloog. Het is tegen deze modernistische 'lichtheid' dat wij de nacht, de schaduw, de duisternis opeisen als onze plaats om te denken, te voelen en te leven. We moeten wennen aan de nacht, want de onderdrukten hebben altijd in de nacht van de geschiedenis geleefd. Het is in de nacht dat we solidariteit en kameraadschap zoeken.
We hebben poëzie nodig, 'theopoëzie', om een manier te vinden om het onmogelijke te theoretiseren, om geïmproviseerde tenten op te

zetten te midden van de verlatenheid, om God te vinden in een wereld van 'afgedankten'.

> Want de nacht is vindingrijk, ze pauzeert, schept, bezweert en verbindt woorden die niet in het daglicht leven, als nieuwe betekenissen en mogelijkheden gewekt willen worden. Woorden die niet geboren zijn uit angst voor abstracte gedachten, maar uit de ademhaling van echte lichamen. 's Nachts moet ons lichaam gestreeld worden met woorden die helen en kracht geven voor de volgende dag.

Wij hebben een God nodig die zich verbergt voor hen die Hem zoeken in het licht van de dag, maar die zich openbaart aan hen die Hem zoeken in de wervelingen en kolken van de nacht. Een God die overdag de machtigen veracht in hun nachtelijke manoeuvres van verraad, maar die overdag het werk van de kwetsbaren steunt en hen 's nachts bijstaat in momenten van grootste kwetsbaarheid.
's Nachts 'theopoëtica' bedrijven is leren om met jezelf alleen en met God te zijn op momenten van eenzaamheid en angst, zoals de Braziliaanse zanger Thiago de Mello zingt:

> *Het is donker maar ik zing*
> *want de ochtend zal komen.*
> *Kom met mij, vriend, en we zien*
> *de kleur van de wereld veranderen.*
> *Het is het waard niet te slapen en te wachten*
> *tot de kleur van de wereld verandert.*
> *Het is al ochtend*
> *de zon komt op, ik wil vreugde,*
> *om te vergeten wat ik heb geleden.*
> *Wie lijdt blijft wakker*
> *om het hart te verdedigen.*
> *Laten we samen, in grote getale,*
> *werken voor de vreugde,*
> *morgen is een nieuwe dag.*[1]

'Het is donker, maar ik zing': dat is theopoëzie geschreven in de nacht! We zingen midden in de nacht, als mensen die verder hebben leren zien dan schemering en duister. We zingen als wake voor onze medemens, een wake die bestaat uit liederen, gebeden, samenkomen, diep luisteren, delen, solidariteit. Tot de zon 's morgens opgaat: dan beginnen de stakingen, de blokkades van brandende banden, de politieke daden, het verzet en de eisen.
Alleen theopoëzie kan ons laten horen wat ons nooit geleerd is te horen en laten zingen wat woorden niet kunnen zeggen. In de stilte van de nacht horen we de aarde, de rivieren, de bomen, en wachten we op het gezang van de vogels. Niet alleen de armen, maar de aarde lijdt onuitsprekelijke pijn die we moeten horen. 's Nachts rouwen we om onze doden en de aarde die elke dag, elke nacht sterft. We huilen, bidden en vragen om vergeving en genade. Zo transformeert de theopoëzie zich tijdens de nacht tot partner en aanwezigheid, troost en wederzijdse genezing.

> In de liturgie van de theopoëzie draait het om: stilte, liederen, pauzes, contemplatie, gebaren, voorwerpen, aanwezigheid, mystiek, klaagzang, delen, geboorten en begrafenissen, wandelingen, plantages, vieringen, ervaren dat het onmogelijke van 's nachts overdag doenlijk is.

Cláudio Carvalhães preekt in een liturgisch beeldend optreden: 'We zijn erfgenamen van de vervolgde kerk, van de catacomben.'

Het is de kaars die gloeit in de nacht, het lied dat in de verte te horen is, het geroezemoes van zachte stemmen die kinderen wiegen, het ijle gesprek in de woonkamer, de geur van cake en koffie in de keuken, het gefluisterde gebed in de slaapkamer, de roep van de dageraad, de klaagzang van de nacht. In alles, het leven samen geleefd.

De mystiek van de liturgie is de veelheid van lichamen in beweging met dat wat voorhanden is. Deze liturgieën zijn manieren om gezamenlijk getuigenis af te leggen, om te waken over hen die komen om te eten en te slapen, om de nacht te doorwaken, om gebroken lichamen te koesteren met genezende zalf en warmte, om netten te ma-

ken om de meest kwetsbaren op te vangen, zodat het samenspel van kracht en zwoegen sterker wordt.
De liturgie van de theopoëzie is militant en weet waar haar engagement en loyaliteit ligt. Sinds de begindagen van de kerk van Jezus Christus liggen die bij de armen en de vervolgden. Wij mogen niet vergeten dat wij erfgenamen zijn van de vervolgde kerk, van de catacomben. Aan de kerk en de esthetiek van de vervolgden dan dienen wij trouw te zijn, en niet aan de kerk van het Romeinse Rijk, die sindsdien altijd onder één hoedje heeft gespeeld met de machten.
We 'ont-dekken' de duisternis in het daglicht en het licht dat leeft in de nacht. We maken ons samen sterk, zodat de armen uit de schaduwen van de vergetelheid tevoorschijn kunnen komen. Onze zoektocht is geen metafysica maar metapraxis: emancipatiebewegingen die het denken ordenen vanuit de praktijk die altijd verzadigd is door de diepgewortelde behoeften van het volk.

Jaci Maraschin zocht in *A Estética dos Pobres* ('De esthetiek van de armen') het lied van het volk: 'gemaakt door de mensen of geïnspireerd door hun behoeften en uitdrukkingsvormen, neemt het authenticiteit en schoonheid aan om te zijn in harmonie en waarheid'.
Dit lied van schoonheid is het liturgische fundament, omdat het de ware geleefde esthetiek van het volk is en zich manifesteert als openbaring. Ze brengt dag en nacht, innerlijk en uiterlijk, het individu en het collectief op één lijn in esthetische processen, die de dichotomie tussen hoge kunst en lage kunst van de modernistische esthetiek opheffen.
Voorbij deze dualismen zoekt Maraschin een liturgische hermeneutiek die verweven is met de wereld als alternatief en belofte. Alternatief geloof dat de mogelijkheid uitdrukt om te geloven in en te hopen op een wereld die gecreëerd en geleefd kan worden. Zo is de liturgie een ruimte van utopie en realiteit, door de verbindingen tussen mens, wereld en het Woord van God. die zich actualiseren in lijn met de grootste noden en de meest behoeftigen.
In de liturgische ruimte van de utopie en de schepping van andere manieren van leven – in huizen of kerken, in bijeenkomsten in zalen, op straten en op de hoek – moet de insteek altijd de aanwezigheid van de aarde zijn. Want elke utopie en elk alternatief waar we naartoe leven, kan alleen werkelijkheid worden als we ons onze diepste verbinding met de aarde herinneren. Elke beweging om God te aanbidden moet een beweging zijn tussen de sterren en de wortels, de lucht en de aarde. Zo nodigt de viering van het Heilig Avondmaal ons niet alleen uit om ons hart te verheffen, maar ook om onze handen op de grond te leggen. De aarde is onze verblijfplaats, onze heilige ruimte. In de liturgische ruimte, met ons lichaam als interpretatieve plaats, spelen, vieren, lachen we en vinden we uit.

Theopoëzie is het zoeken naar de adem die een gemeenschappelijk leven met fatsoen en waardigheid voortbrengt. Wij ademen samen, geest en lichaam, om ons rekenschap te geven van de nood, om de scheiding tussen lichaam en aarde, hart en geest, ik en jij, te herstellen.

Cláudio Carvalhães: 'We zullen het leven vieren in duizend liturgieën.'

Door samen met de aarde te ademen, herschikken en her-democratiseren we het recht van allen, met inbegrip van biodiverse systemen. Democratie is niet alleen een menselijke kunst, maar moet een pluri-humanitaire en zelfs planetaire dimensie krijgen. Als dat zo is, moet de liturgie van de theopoëzie ons ertoe brengen onze handen in de aarde te steken, blootsvoets te lopen, zonnebloemen te planten, de wortels van de maniok te malen en de grond waarop we lopen te eren. Alles wordt sacrament.

De liturgie moet ons ook in staat stellen te zingen en samen met het leven dat komt en gaat in het gezang van de vogel en elk zaadje dat ontkiemt het uit te roepen. We leren onze verlangens om de verlangens van de aarde te zijn: verlangen naar een leven in volheid voor dieren, voor de aarde en ook voor de mens.

Wij leven de nacht niet met angst, maar als mensen die weten dat de nacht de ziel voedt voor de dag die komt. Moed om midden in de nacht te leven om de dag opnieuw vorm te geven, moed om de dag te leven en ons samen in de nacht te verschansen. We hebben zowel de ziel als het lied en de dans van de nacht. Soms huilen we, maar soms ook niet. Wij bereiden het leven en de verhalen van het leven voor om de hele nacht door te vertellen. En zo vol moed leven we om te herstellen en opnieuw te maken wat uiteengevallen is. In de geschiedenis. In leven en in dood.
We zullen zeven dagen dansen en spelen en dan nog eens zeven en nog eens zeven tot het zeventig keer zeven is. We zullen het leven vieren in duizend liturgieën. Wij zullen dichten en liturgieën maken over het leven dat aandient in zoveel vormen en gedaanten en kleuren en smaken en zweet en gevoelens en gedachten. Naast God! En in de nacht van tegenspoed? We zullen zingen van datgene wat we kunnen uitdrukken.

Onze God is de God van de nacht!
Onze esthetiek is de esthetiek van de nacht en van hen die overleven.
In de nacht beschermen we onszelf.
In de nacht doen we wat we moeten doen.
In de nacht beschermen we hen die het het meest nodig hebben.
’s Nachts organiseren we ons beter.
Met geloof en moed! Met liederen en gebeden! Zalven en genezen!

Want ons lied is en zal altijd zijn:

Het is donker maar ik zing
want de ochtend zal komen.

Noot

[1] Te beluisteren: https://youtu.be/qsEzbuk9FVg)

Literatuur

Meer over Carvalhães’ liturgische aanpak:
— *What does worship have to do with it? Interpreting life, church and the world liturgically,* New York: Cascade Books, 2018
— *Praying with every heart. Orienting our lives to the wholeness of the world,* New York: Cascade Books, 2021
— *Ritual at the world’s end. Essays on eco-liturgical liberation theology,* Barber’s Son Press, 2021

Vertaald uit het Portugees door
Nienke Pruiksma

— Cláudio Carvalhães is Braziliaans ‘denker over de aarde’, theoloog, liturg en kunstenaar. Hij is universitair docent met als focus Eredienst aan Union Theological Seminary in New York en predikant in de Presbyterian Church (USA).

OK, DOEN WE HET VOTUM IN LATIJN, DAN EEN BLOKJE AANBIDDING MÈT BAND, VERVOLGENS EEN DANKGEBED IN HEBREEUWS, DAN EEN STUKJE AFRIKAANSE DANS EN NA DE OVERD...
OTTOW

Kunst, kerk en kamperen op Keiland

Keiland is een jaarlijkse zomerweek op Terschelling waarin een groep van ongeveer 180 mensen samen vieren, creatieve workshops volgen en kamperen. Afgelopen zomer was de dertiende editie, met wat aanpassingen vanwege corona. Wat is kenmerkend voor het vieren op Keiland?

Keiland is een plek waar iedereen belangrijk is. Deelnemers van alle leeftijden vormen een week lang samen een gemeenschap waarin wordt geoefend in het samen leven en vieren. Er wordt vanuit gegaan dat iedereen iets bij te dragen heeft. Dat is goed merkbaar in de vieringen. Daarvan zijn er twee per dag in de kerktent: een feestelijke ochtendviering, die wordt afgesloten met dans, en een meditatieve avondviering, waarin zeven minuten stilte zit.

Het samen vormgeven van de vieringen is direct al zichtbaar in het feit dat er geen voor- maar een achterganger is. Deze heeft de viering inhoudelijk voorbereid, maar zit net als de anderen op de grond in de kerktent. De opzet is eenvoudig, met veel liederen, bijbellezing, creatieve verwerking en gebed.
Voor de ochtendviering wordt een verhaal of verbeelding voorbereid. Hiervoor worden zowel professionals als enthousiaste deel-

In de vieringen op Keiland is er geen voor- maar een achterganger.

Afstand verdichten met lijnen wol door de kerktent heen.

nemers uitgenodigd. Er worden ook tijdens de week nog verbeeldingen ontwikkeld met groepjes mensen die dat leuk vinden. Ook kinderen en jongeren worden hiervoor uitgenodigd. Muzikale mensen kunnen meedoen in de levendige muziekgroep. Ook voor de taak van koster, lector of het aansteken van de kaars worden deelnemers uitgenodigd. In de avondgebeden is er voor iedereen ruimte om een gebed hardop uit te spreken.

Het hele lichaam mag meedoen in Keiland-vieringen

Daarnaast is creativiteit een belangrijke pijler. Er wordt voortdurend gezocht naar nieuwe vormen om de Bijbel te lezen en te begrijpen. Ieder jaar heeft een eigen thema en de daarbij gezochte teksten zijn een ingang waarmee velen aan de gang gaan. Vanuit de taal ontstaan verbeeldingen in theater, dans, clownerie en nieuwe vertellingen. Er ontstaan kunstwerken die een plek krijgen in de kerktent. Er worden nieuwe liederen geschreven en rituelen ontwikkeld. Het hele lichaam mag meedoen in Keiland-vieringen.
In de startviering wordt vaak het thema geïntroduceerd aan de hand van een nieuw ritueel waarin iedereen wordt betrokken. Het thema dit jaar was ‘verdichten’. De anderhalve meter afstand werd verdicht met lijnen wol die verbonden werden door de kerktent heen en naar buiten toe (zie foto). De gezamenlijke dans aan het eind van de ochtendviering is kenmerkend voor Keiland. De simpele bewegingen zijn passend bij het thema. In de dans wordt er gebeden en gevierd met het lichaam. Deelnemers maken vrolijk oogcontact. Er wordt soms letterlijk de kerk uit gedanst. Na de dans gaat iedereen zich vol energie klaar maken voor de creatieve workshops.

— Sietske Blok is theoloog en werkt als predikant in Tilburg. Naast Taizé en Iona is sinds kort ook Keiland een plek van inspiratie voor haar.
— Femke Soethoudt is kindertherapeut. Zij maakt deel uit van het Keiland-vieringenteam.

Latijnse Mis: mystiek en wereldkerk

Wat is er zo bijzonder aan de viering van de mis met het Latijn als liturgische taal in Nederland? En hoe helpt deze liturgie om zicht te krijgen op de wereldwijde kerk?

De viering van de Eucharistie is volgens de Rooms-Katholieke Kerk 'bron en hoogtepunt van heel het christelijk leven' (*Lumen Gentium*, 1964). Er zijn verschillende liturgische ritussen, zoals de Byzantijnse, de Ambrosiaanse, de Chaldeeuwse en de Romeinse Ritus. De laatste wordt over het algemeen beschouwd als de 'standaard-ritus'.

Gezamenlijk goed

Van oorsprong is de taal van de Kerk het Grieks. Het was de taal van het volk en de taal waarin het Nieuwe Testament geschreven werd. Ook de liturgie werd in het Grieks gevierd. Dit zien we nog aan het *Kyrie eleison – 'Heer ontferm U'* in onze huidige liturgie. In de loop van de tijd verdween het Grieks naar de achtergrond en werd de liturgie steeds meer in het Latijn, de officiële taal van de staat, gevierd. Dit had mede te maken met het feit dat het christelijk geloof zich snel uitbreidde over niet-Grieks sprekenden volken. Het Latijn was een gezamenlijk goed voor de gelovigen. Vanaf ongeveer de vijfde eeuw is dit de officiële taal van de Kerk.

Liturgische taal

Op het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965) werd besloten dat de liturgie in de landstaal kan plaatsvinden, maar het Latijn bleef de standaard. De liturgische uitgaven worden in de landstalen vertaald vanuit een Latijnse standaardeditie.
In de jaren die volgden waren velen verheugd dat de landstaal ingang had gevonden in de liturgie, maar dit gold zeker niet voor iedereen! In een voor de Nederlandse Rooms-Katholieke Kerk moeilijke periode van polarisatie ontstond onder andere de Vereniging voor Latijnse Liturgie, die pleitte voor het behoud van het Latijn als liturgische taal.

Diaken Iwan Osseweijer in Brielle.

In deze tijd is het vieren van de liturgie in het Latijn mijns inziens zinvol en goed, al vraagt het ook om waakzaamheid, met name wanneer we dit beschouwen tegen de achtergrond van missionaire parochievernieuwing. Wanneer we de mis in het Latijn zouden vieren, 'omdat we dit altijd zo hebben gedaan' of 'omdat vroeger alles in de Kerk beter was', kan het een soort statement worden waarbij de 'echte mis' staat tegenover 'wat ze tegenwoordig doen'.
Maar het gebruik van het Latijn kan ook zeker op verschillende manieren een goede bijdrage leveren aan ons geloof, en zelfs in missionair perspectief.

'Ga en doe iets'

In 2008 werd vanuit het Vaticaan een nieuwe Latijnse standaardeditie van het Romeins Missaal uitgebracht. Paus Benedictus XVI voegde drie nieuwe teksten toe, die gebruikt kunnen worden voor de wegzending na de zegen aan het einde van de Eucharistie. Aanvankelijk was er alleen '***Ite, missa est'*** – zeer vrij in het Nederlands vertaald met 'Gaat allen heen in vrede'. Tijdens de Latijnse Mis gebruikte ik voor het eerst een van de nieuwe teksten: '***Ite ad Evangelium Domini annuntiandum***', te vertalen met: 'Gaat en verkondigt het Evangelie van de Heer.' Het was voor het eerst dat ik deze tekst zong, en ik moet zeggen dat deze zending beter de lading dekt: 'Ga en doe iets met wat we hier gevierd hebben!'

Mystieke beleving

Allereerst zorgt deze taal – en ook andere 'kerktalen' als bijvoorbeeld het Grieks en het Kerkslavisch – ervoor, dat we de mystieke dimensie van God in de liturgie beter kunnen ervaren. Het feit dat we niet alles verstaan, kan als effect hebben dat we niet direct over ieder woord nadenken. Het geheim van God wordt mijns inziens te vaak cognitief uitgeplozen, waardoor de mystieke ervaring verloren kan gaan. De niet-wereldse en eeuwenoude melodieën van het Gregoriaans dragen ook bij aan de mystieke beleving.
Daarnaast verbindt het Latijn ons met de traditie van de Kerk, bijzonder ook met de Kerk van Rome. En naarmate we ons meer verbonden voelen met een wereldkerk zouden we ons, idealiter, minder 'op onszelf' moeten weten. Met andere woorden: het besef dat we onderdeel van een wereldgemeenschap zijn zou ons moeten bewaren van een focus op eigen lokale identiteit die anderen uitsluit en ons moeten uitdagen om de hele wereld te beschouwen als mogelijke (aanstaande) broeders en zusters in Christus.

Hoe meer verbonden, hoe minder we ons 'op onszelf' weten

Deze twee pijlers, de mystieke beleving en de blik die zich richt op de gehele wereld(kerk), zijn voor mij voor een belangrijke uitwerking die de viering van de Liturgie in het Latijn kan bewerkstelligen: vanuit de mysterievolle verbondenheid met de verrezen Heer de wereld in! Is dat niet ons aller opdracht?

— Iwan Osseweijer ontving de diakenwijding op 15 november 2014 in de Kathedraal van het Rooms-Katholieke Bisdom Rotterdam. Hij viert regelmatig mee in de Latijnse Mis.

Beeldtaal in de bajes

De ochtend is nog schemerig en met vereende krachten wordt de 'kerkzaal' in de Alphense gevangenis ingericht. Kruis, kaarsjes, liturgie in acht talen. Samen met justitiepredikant Cor Hoogerwerf wachten drie vrijwilligers 'hun mannen' op.

'Low-five'

De eerste groep is binnen, zo'n vijftien man. Als de dienst begint nodigt de voorganger iemand uit de Paaskaars aan te steken: 'De God van het Licht is in ons midden.'
De dominee – wit overhemd en gekleurde stola, want 'zo'n zwarte toga schrikt te veel af' – bidt om geborgenheid. Jezus' verhaal vandaag van de wijnbouwers is geen gemakkelijk verhaal, het gaat er gewelddadig aan toe. Liefhebben, ook al kost het je bloed? Ook degenen die jou haten? 'Kan niet!' mompelt een jongen. 'Proberen?' daagt zijn maat in de rij ervoor hem uit. Een 'low five' tussen de stoelen volgt.
'*Bless the Lord, my soul*' klinkt op. Hier en daar wordt meegezongen. Vandaag zijn het luisterliederen, vaak is er ook een combo of een muziekgroepje.

Protestants justitiepredikant Cor Hoogerwerf voor de Alphense gevangenis.

Luidruchtig

De tweede dienst deze zondagmorgen is beneden in het andere gebouw van de penitentiaire inrichting. Ook hier paarsblauwe gordijnpanelen voor de ramen. Het kruis voorin is meegekomen uit Zoetermeer, toen de gevangenis daar gesloten werd.
Niet alle verwachte vijftig van acht afdelingen komen, maar een grote groep is het wel. En een stuk luidruchtiger. Als de dienst gaat beginnen, blijkt de Paaskaars stiekem al aangestoken. Enkele Polen spellen de Schriftlezing in hun taal vanuit het liturgieboekje. De Nederlandse preek kunnen ze niet goed volgen.

Een liturgisch 'kerkgevoel' kan ook met weinig middelen bereikt worden. Hier in de gevangenis in Krimpen a/d IJssel, Pinksteren 2021.

In deze groep zitten meer 'bekenden'. 'Na een poosje ga je ze kennen, sommigen zitten lang, anderen keren weer terug. Het mooiste is dat je bij de koffie en de koek erna een praatje kunt hebben. Daar doe je het als vrijwilliger voor.'

Uit de modder

'Is er wijn?', roept iemand baldadig. 'Iedereen heeft wel een rot plekje, of meer', zegt de voorganger onverstoorbaar. 'Jezus raapt die druiven op uit de modder. Hij koestert en verzorgt ze, Hij legt ze op de fruitschaal van Gods liefde.'
Zonlicht valt door de getraliede ramen, precies bij het 'Amen'. En Adrian Snell zingt: *'One day we'll be shining new'.*

— Marieke van der Giessen-van Velzen heeft een journalistiek redactiebureau en is onder meer eind- en beeldredacteur van *TussenRuimte*.

Voorproefje van eschatologische vervulling

Het thema van de 11e Algemene Vergadering van de Wereldraad van Kerken: 'De liefde van Christus beweegt de wereld tot verzoening en eenheid', bepaalt ons bij de kenotische, zichzelf ontledigende, liefde en de heerlijkheid van de Drie-enige God. In Christus zijn door de Menswording, het Lijden, de Verrijzenis en de Hemelvaart de mensen en de hele schepping verlost 'uit de slavernij van de vergankelijkheid' (Romeinen 8,21). In het mysterie van de verlossing wordt een nieuw tijdperk ingeluid, dat zich in de richting van de eschatologische voltooiing van de heerschappij van God beweegt. In het mysterie van de verlossing krijgt ook de zending van God haar definitieve betekenis.

Sinds Pinksteren nemen alle gedoopten deel aan deze zending en worden zij omgevormd naar het beeld van Christus 'van heerlijkheid tot heerlijkheid' (2 Korintiërs 3,18). De orthodoxe eredienst, en de heilige liturgie in het bijzonder, is gericht op de onderwerping van alle dingen aan Christus en op de eeuwige heerlijkheid van God (1 Korintiërs 15,28). Het liturgische leven biedt een voorproefje van deze eschatologische vervulling.

Volgens aartsbisschop Anastasios Yannoulatos is 'zending de deelname van de gelovigen aan het proces van deze vervulling'. In die zin is de verkondiging van het evangelie een basisvoorwaarde en is het doel ervan 'niet alleen het bijeenkomen van de gemeenschap om de verwachte Heer in heerlijkheid af te wachten'. Het gaat verder dan 'een doxologische (lofprijzende) beweging' omdat het een uitnodiging wordt 'tot deelname aan het leven van de verheerlijkte Heer' en een gemeenschap 'in de heerlijkheid die geopenbaard zal worden'. Door plaatselijke eucharistische gemeenschappen op te richten en de mysteriën onder de plaatselijke bisschop te vieren, neemt de Orthodoxe Kerk deel aan de lofprijzing van de verrezen Heer en aan het leven van de ene heilige, katholieke en apostolische Kerk, waarvan Christus het Hoofd is. Leven in Christus wijst op verbondenheid met Hem (Johannes 15,4; Galaten 2,20), wat de leden van Christus' lichaam hun ervaring van Gods heerlijkheid laat delen over de grenzen van hun plaatselijke kerkelijke, culturele, etnische (en andere) gemeenschappen heen, met eerbied voor de heiligheid van de hele geschapen wereld op haar weg naar het goddelijke.

Vertaald uit het Engels: Peter-Ben Smit

— Katerina Pekridou is Grieks-Orthodox theoloog en *executive secretary* voor theologische dialoog, ecclesiologie en missie bij de Conferentie van Europese Kerken in Brussel.

Liturgisch theater als protest en gebed

Deacon Danny en zijn ACTS Teatro op de Filipijnen

In de Iglesia Filipina Independiente (IFI) worden toekomstige priesters ook opgeleid in liturgisch theater. Diaken dr. Danilo Ito, 'Deacon Danny' zoals studenten hem noemen, geeft hier op het Filipijnse Aglipay Central Theological Seminary (ACTS) leiding aan. Hij brengt ervaring als theoloog, pedagoog en *stand up comedian* mee in zijn bijzondere onderwijs, dat vorm krijgt in de theatergroep ACTS Teatro.

Deze bijzondere docent en dit bijzondere onderwijs passen bij het bijzondere karakter van de Iglesia Filipina Independiente. De IFI ontstond in de context van de Filipijnse strijd voor onafhankelijkheid als een autonome katholieke kerk in en voor Filipijnen. De kerk beschouwt het als haar roeping om het evangelie ook te verkondigen door het revolutionaire vuur brandend te houden en te protesteren tegen maatschappelijk onrecht en nieuwe vormen van koloniale onderdrukking. De kerk betaalt hier vaak een hoge prijs voor, ook in mensenlevens.

Wat is de rol van dit theateronderwijs?

'ACTS Teatro beantwoordt aan de behoeften van de tijd. Op de Filipijnen wordt de kerk geconfronteerd met buitengerechtelijke executies, militarisering, armoede en de benarde situatie van de inheemse bevolking. Dit zijn de sociale kwesties waartegen de IFI zich heeft moeten verzetten. ACTS Teatro is geroepen de theologie en spiritualiteit van de IFI tot uitdrukking te brengen: het gaat erom een kerk voor de armen te zijn.
Het liturgisch drama is niet alleen om verhalen te vertellen of over iets te vertellen, maar om ons te confronteren met de realiteit waarin we leven. En deze realiteit vraagt om concrete actie. Dit is ook het geloof van de IFI:

> 'Verlossing wordt alleen verkregen door een vitaal geloof in Jezus Christus, de Zoon van God, als Heer en Verlosser. Dit geloof moet zich openbaren in goede werken.' *(IFI Declaration of Faith and Articles on Religion, artikel 'On Religion')*

Hoe verbindt ACTS Teatro dan religieuze met maatschappelijke thema's?

'Het is de doelstelling van ACTS Teatro om de theologie en spiritualiteit van de IFI te dramatiseren en zo voor de missie van de

Deacon Danilo Ito: 'Liturgisch drama is een vorm van voorbede. Het is onze manier van evangelisatie en toerusting.'

kerk in te zetten. We laten bijvoorbeeld zien hoe de Goede Week vol is met thema's die met sociale rechtvaardigheid te maken hebben. Zo maakten we: 'Taghoy' ('Klaagzang') en 'Pasanin Moang Krus' ('Draag het kruis'). In ons liturgische theater aarzelen we niet om de donkere kant van het menselijk bestaan zichtbaar te maken. Het heeft als doel om mensen te leren de waardigheid van de mens te respecteren. Precies wat Jezus deed in zijn aardse leven; genezen, voeden en onderwijzen – en daarbij benadrukken wij ook het lichamelijke welzijn van de mens, niet alleen het geestelijke.'

Is liturgisch theater een 'plaatje bij een praatje,' een soort illustratie van de preek?

'Nee, het is meer dan dat: liturgisch theater is een vorm van voorbede. We spelen het leven van mensen in de marge, hier op de Filipijnen, om ons in te leven in hun lijden en ons aan te sluiten bij hun strijd.
Dit is een vorm van gebed, waarmee de IFI vormgeeft aan haar kerk-zijn en aan de verkondiging van het evangelie. Het laat ook zien waaruit de priesterlijke, voorbiddende taak van de kerk bestaat: gebed voor de armen. ACTS Teatro is een instrument om de traditie van de IFI als een kerk van en voor de Filipijnen voort te zetten en haar charisma door te geven aan de volgende generatie; dit doen we door middel van liederen, dans en drama.'

Maar is dit niet een toevalstreffer, met jou als bijzondere docent?

'ACTS Teatro heeft gelukkig ook invloed gehad op andere IFI-seminaries en bisdommen. Wat wij nastreven vindt dus navolging. ACTS Teatro heeft de traditie van de IFI op een eigen manier behouden en geeft die nu door aan anderen, we zien dat als onze dienst, als onze manier van evangelisatie en toerusting.'

— Peter-Ben Smit is hoogleraar contextueel bijbelinterpretatie aan de Vrije Universiteit en bijzonder hoogleraar vanwege het Oud-Katholiek Seminarie aan de Universiteit Utrecht. Hij publiceerde verschillende studies over de Iglesia Filipina Independiente die in gemeenschap staat met de Oud-Katholieke Kerk. Hij is lid van de redactie van *TussenRuimte*.

Vieren in interculturele gemeenschappen in Nederland

Hoe vier je muziek en liturgie, als je met verschillende nationaliteiten en culturen samenkomt rondom een open Bijbel en het verkondigende Woord van God wilt laten klinken? Een impressie van wat er op dit vlak gebeurt in drie interculturele *communities* onder de vlag van de Protestantse Kerk in Nederland: ICF Gouda, Cross Culture Nieuwegein en Leef! Rotterdam-Zuid.

Waarom moeilijk doen, als het makkelijk kan?

'We willen in ICF Gouda in verschillende talen zingen en zoveel mogelijk mensen laten bijdragen aan de diensten. Op deze manier willen we moeite doen om culturen aan elkaar te verbinden. We geloven dat dit onze roeping is, om op deze manier gemeente te zijn.'

Pastor Maarten Blom van ICF Gouda. ICF staat voor International Christian Fellowship en kent in Nederland een aantal plaatselijke afdelingen met een internationaal karakter, waar mensen vanuit verschillende geloofstradities elkaar ontmoeten en in gesprek komen. *icf-gouda.nl*

'Dus ja', zegt Maarten Blom, pastor van ICF Gouda, 'dat is wat onze liturgie, ons samenzijn en onze hele *community* typeert; we doen bewust moeilijk, ingewikkeld, met al die verschillende talen, culturen, mensen van verschillende denominaties.'
ICF Gouda kent mensen uit 28 verschillende landen; daarbinnen zijn er nog verschillende talen en dialecten. Om een indruk te geven, het zingen gaat behalve in Nederlands en Engels ook in Frans, Farsi, Arabisch, Lingala, Swahili, Karen, Portugees en Spaans (niet alles in één dienst, maar afwisselend in verschillende diensten).

Altijd anders

'Een liturgie is in de ICF Gouda altijd anders. Er zijn liederen waarvan we het

'Het mooie is dat je in de muziekkeuze iets kunt laten zien van de diversiteit.'

ene couplet in het Engels zingen en het volgende in het Frans of Nederlands. Elke dienst zingen we gemiddeld vijf talen. De keuze van liederen is ook belangrijk. Wat je veel ziet in (internationale) kerken dat liederen uit het Engels worden vertaald, veel muziek komt uit Amerika. Maar er is veel meer dan deze muziekstijl. Muziek uit Congo of Nigeria bijvoorbeeld is heel anders opgebouwd, wat betreft stijl, maar ook qua inhoud. Het mooie is dat je in de muziekkeuze iets kunt laten zien van de diversiteit.'

Bij elkaar aan tafel

'Ook op andere vlakken komt onze diversiteit tot uiting. Er zijn internationale sprekers. Hele mooie momenten zijn er ook als je met elkaar aan tafel zit. Tijdens sommige diensten zijn er gespreksgroepjes, na de preek praten we na over de preek en zijn er vragen bedacht door de spreker. Je komt er soms achter dat een bijbelgedeelte door iedereen weer anders wordt gelezen. Ook de ervaringen die mensen inbrengen kunnen helpend zijn voor de ander.'

'Muziek raakt altijd een snaar bij mensen'

Een liturgie is meer dan de opbouw van tekst en muziek. Sommige mensen kunnen de gesproken woorden niet goed volgen, zelfs als het vertaald is naar het Engels. Muziek raakt altijd een snaar bij mensen. Ook vrije en open momenten in de dienst zijn heel bijzonder, bijvoorbeeld bij het avondmaal. Iedereen mag dan een lied inzetten of bidden in zijn of haar eigen taal. Ook het koffiedrinken en de maaltijden aan het einde van de dienst horen als het ware bij de liturgie.
Een liturgie is om te beleven, je kunt die eigenlijk niet onder verwoorden brengen.'

Vieren tussen droom en werkelijkheid

Cross Culture typeert zichzelf als een warme, kleurrijke kerk in Nieuwegein, waar mensen van allerlei culturen en uit verschillende kerkelijke stromingen welkom zijn. Het doel is 'elkaar en Jezus (beter) te leren kennen en Hem te volgen'.

Pastor Theo Vreugdenhil van Cross Culture in Nieuwegein. 'We houden van lekker eten, we zijn gastvrij en willen een plek zijn waar iedereen zich thuis voelt. Onze activiteiten hebben als doel om elkaar en Jezus (beter) te leren kennen en hem te volgen in onze stad, Nieuwegein.'
cross-culture-nieuwegein.nl

'Wij zijn een multiculturele kerk. We zingen liederen uit verschillende culturen en tradities', zegt Theo Vreugdenhil, pastor van Cross Culture in Nieuwegein. 'De voertaal is Nederlands, maar vaak wordt er vertaald en je kunt mensen in je eigen taal spreken. Cross Culture is een interculturele gemeenschap van vijftig tot zestig mensen met wekelijkse vieringen op zondagmiddag, de Cross Culture Meetings. Er komen mensen uit Suriname, Zuidelijk Afrika, Midden-Afrika (Ethiopië, Congo), Iran en Midden-Oosten. Ongeveer de helft is Nederlands.

Ontmoeting, aanbidding en inhoud

Centraal staat in de vieringen de *ontmoeting*. 'Niet alleen bij de koffie voorafgaand aan de dienst; het is ook echt een onderdeel van de liturgie: in gesprek met elkaar, reageren tijdens de preek en verhalen en ervaringen delen. In de dienst hebben verschillende mensen een rol, zoals het welkom van de gastvrouw of gastheer aan het begin van de viering. Dat draagt ook bij aan de ontmoeting. We zijn niet zo'n grote groep; we kennen elkaar bij naam.'
Een ander belangrijk aspect is *aanbidding*. 'We zingen liederen in verschillende talen, naast Engels en Nederlands ook in het Arabisch, Farsi, Frans of Portugees. We hebben een groepje van ongeveer drie mensen die de muziek en de zang verzorgen. Er is een variatie van zingen – a capella, meerstemmig en meertalig binnen één lied – en een breed palet wat betreft liedbundels en muziekstijlen, vanuit verschillende tradities en tijden – van eigentijdse Opwekking en traditionele 'oude' gospels.'
De *inhoud* van de vieringen wordt bepaald door lezingen uit de Bijbel, een preek en vaak een verwerking. Voorbeelden hiervan zijn naar aanleiding van een verhaal kaarten schrijven aan anderen, een brief aan God schrijven, of het nabouwen van een

'Er is een variatie van zingen en een breed palet wat betreft liedbundels en muziekstijlen, vanuit verschillende tradities en tijden.'

Bijbel met legostenen door de kinderen. 'Vaste onderdelen zijn verder de gebeden: hardop psalmen bidden, gebedspunten inventariseren, het Onze Vader, en de geloofsbelijdenis. Gemiddeld één keer per maand nodigen we een migrantenvoorganger uit als gastspreker.'

'Meer houtje-touwtje dan planmatig – spontaan en informeel'

'Kenmerkend voor Cross Culture en ook voor de invulling van de Cross Culture Meetings is dat er veel spontaan gebeurt, in het moment. Meer houtje-touwtje dan planmatig, geen standaard maar spontaan en informeel, als een familie. Er is veel afwisseling en interactie.'

Spannend en inspirerend

Pastor Theo Vreugdenhil vertelt over de worsteling tussen droom en werkelijkheid. Het ideaal van iedereen erbij betrekken en de verschillende culturen aan bod laten komen is soms lastig in de praktijk. 'Zo was er een Afrikaanse man, die in zang en liedkeuze een heel eigen sfeer meebracht. Toen hij terugging naar zijn eigen land, waren we dat element kwijt.' Soms zijn er praktische hobbels, zoals het vinden van een gezamenlijke repetitietijd voor de muziek, of spontane aanmeldingen of afzeggingen.
'Ruimte geven aan verschillende culturele waarden kan je ook uit je comfortzone halen of bevreemding bij je oproepen, bijvoorbeeld als je buurvrouw of buurman het geloof heel anders uit en beleeft, hetzij rustig en bedeesd, hetzij expressief en fanatiek.'
Het ideaal van 'samen met alle heiligen' roept discussie en spanning op. 'Tegelijkertijd zoeken we ook juist dat gesprek over diversiteit op. Laatst hebben we in een viering een aantal filmpjes van verschillende kerkdiensten bekeken. Van een Pentecostalsamenkomst, een rooms-katholieke mis en een protestantse kerkdienst tot een Ethiopische rotskerk en een evangelische Hillsongsamenkomst.
Daarna gingen we in gesprek over de vraag wie God is voor jou. Dat was spannend en mooi tegelijk. De een raakte in verwarring, de ander vond het juist inspirerend. Als je elkaar dan bevraagt, ontdek je het verlangen bij de ander!'

Ruimte scheppen voor eerbetoon en offers aan God

'Het begint allemaal met de vraag: Wat willen we met intercultureel kerk-zijn bereiken? Wat is je visie op de kerk? Zijn we een tempel? Een opvanghuis? Een warme club? Een plek voor integratie? Een evangelisatiehuis? Een zorgcentrum? Een van deze invalshoeken vormt het hoofddoel. Dat bepaalt hoe wij onze samenkomsten inrichten en vormgeven, maar nog belangrijker, wat we uiteindelijk bereiken.'

Sara van der Toorn-Mohi maakt deel uit van de leiding van Leef! Rotterdam-Zuid, een netwerk van communities voor en door mensen van verschillende culturele afkomst en geloofstraditie. 'Samen hebben we het doel mensen aan elkaar en aan God te verbinden. We zoeken de bloei van veelkleurig Rotterdam.' *leefrotterdamzuid.cc*

Sara van der Toorn-Mohi heeft als allochtone Nederlander een visie op de kerkdienst ontwikkeld, op basis van haar ervaringen in interculturele diensten in Nederland. In het leiderschapsteam van Leef! Rotterdam-Zuid deelt ze deze ervaringen en inzichten met de anderen. Dat leidt tot goede gesprekken en meer gelijksoortige waarden, als het gaat om *community* zijn en met elkaar je geloof beleven en diensten vormgeven.

Hartstaal

'Ik zie de dienst als een moment van eerbetoon, waarin Gods volk offers aan God brengt. De mensen op het podium zijn de priesters, die ruimte scheppen voor iedereen om zijn of haar offers te brengen. Het is dus belangrijk dat wat er tijdens een dienst gebeurt op het podium, dicht bij het hart van een gemeentelid ligt.'

Bij Leef! wordt gezongen in verschillende talen, in het Farsi, Engels of Nederlands. Het aanbiddingsteam heeft twee leiders, Iraans en Nederlands, omdat groepen mensen met vooral deze talen vaak in de diensten zijn.

'Het mooiste is als bijvoorbeeld een Farsisprekend gemeentelid een lied in zijn eigen taal zingt, als een offer in de eigen hartstaal. Het lied blijft dan ook van die culturele groep;

de Nederlanders spelen en zingen mee, en zo wordt niet de fout begaan van culturele toeeigening.
Een Nederlander die goedbedoelend Farsi probeert te zingen, lijkt misschien wel heel intercultureel, maar het leidt eerder af van het persoonlijke offer en kan zelfs ergernis wekken door uitspraak en fouten. Of het is grappig – 'wat knap dat je Farsi zingt'; maar dan is het eerder een soort intercultureel amusement.'

Kaars voor de landkaart

'Liturgie heeft voor mij ook te maken met de plek en atmosfeer zelf. Als je binnenkomt in een kerkdienst, dan is het van belang dat je in een besef komt van 'apart gezet zijn'. Zoals je bijvoorbeeld in een rooms-katholieke kerk eerst zelf, persoonlijk, een kaarsje brandt.

'Dat je in een besef komt van apart gezet zijn'

De omgeving en de aankleding bepaalt dan ook die sfeer die je uit het dagelijks leven in een andere plek brengt. Je gebruikt symbolen die verwijzen naar God. In een interculturele setting kan dat een plek zijn waar de landkaart van het land hangt waar mensen vandaan komen. Bij die landkaart kun je een kaars branden of voorbede doen. Vlaggen vind ik minder passend, omdat die soms politieke regimes vertegenwoordigen waar mensen voor gevlucht zijn.'

Dansend

'Een ander aspect is de collecte. In veel Afrikaanse kerken bijvoorbeeld worden de gaven dansend naar voren gebracht. Hier is ook weer het idee dat jij een offer welwillend, met vreugde en persoonlijk brengt. De liturgie schept ook hier weer ruimte om een offer te brengen. Deze manier vind ik passender dan dat de collecte opgehaald wordt, dat is meer een onderdeel dat afgewerkt wordt.
Als je ervoor kiest om op een interculturele manier je geloof te beleven, dan moet je dus ook ruimte maken voor beleving. In iedere cultuur hebben mensen daar hun eigen manieren voor. 'Vertalen' alleen maakt niet dat we ineens intercultureel bezig zijn. Het vraagt om waardering van en ruimte scheppen voor de eigen manier van het geloof beleven.'

— Jaap van der Giessen werkt voor de landelijke Protestantse Kerk bij het team Begeleiding en Training; een deel van zijn werk is het begeleiden van startende pioniersplekken. In Zoetermeer is hij ambtsdrager en speelt hij regelmatig in kerkdiensten als organist en pianist.

Tip van de Redactie

• Songs2Serve
'Interculturele aanbidding voor de Koning van de Wereld'. Songs2Serve helpt internationale kerken met interculturele aanbiddingsmuziek, door liederen te ontdekken, ontwikkelen, vertalen en te verzamelen; zodat iedere gelovige in de taal en muziek van zijn hart God kan ontmoeten. Het gaat om faciliteren en trainen in 'hartslieder en' uit allerlei verschillende culturen en talen. *info@songs2serve.nl of 06-1198 9663 (Annemie Vos), songs2serve.nl*

De liturgie na de liturgie

Een orthodox perspectief op kerk en zending

Fr. Ion Bria (1929-2002) was een Roemeens-Orthodox priester en theoloog. Hij doceerde aan verschillende faculteiten in Roemenië en was tussen 1973 en 1994 werkzaam voor de Wereldraad van Kerken. Zijn internationaal bekendste boek is *The Liturgy After the Liturgy: Mission and Witness from an Orthodox Perspective*, waarin hij voor een oecumenisch publiek een orthodox perspectief op zending uiteenzet; een perspectief dat nauw verweven is met wat liturgie is. Dit artikel biedt in kort bestek een schets van zijn zienswijze.

In de afgelopen jaren is in de ecclesiologie van de Orthodoxe Kerk sterk de nadruk komen te liggen op het verstaan van de Kerk vanuit de eucharistie. De kerkelijke gemeenschap (*koinonia*) bestaat in essentie in de deelname van de gedoopte leden aan de Heilige Communie tijdens de eucharistieviering, waarin de heilseconomie werkelijkheid wordt via het sacrament, een levende realiteit die behoort tot zowel de geschiedenis als de eschatologie.
Hoewel deze nadruk diepe wortels heeft in de bijbelse en kerkvaderlijke traditie en van buitengewoon groot belang is voor onze huidige tijd, zou zij maar al te makkelijk kunnen leiden tot de conclusie dat Orthodoxen de interpretatie van de Kerk beperken tot een exclusieve, aanbiddende gemeenschap, teneinde de Blijde Boodschap voor haar leden te beschermen en te bewaren.
Daarom wordt de noodzaak gevoeld om te onderstrepen dat de liturgie geen op zichzelf gerichte dienst en handeling is, maar in dienst staat van de opbouw van het ene Lichaam van Christus binnen de heilseconomie, die er is voor alle mensen van alle leeftijden.
De plaats van het liturgisch samenzijn is het huis van de Vader, waar voortdurend de uitnodiging tot het feestmaal van het hemels brood klinkt, niet alleen voor de leden van de Kerk, maar ook voor niet-christenen en vreemdelingen.
Deze liturgische concentratie, 'de liturgie in de liturgie', is van wezenlijk belang voor de Kerk, maar zij moet wel in al haar dimensies worden begrepen.
De liturgie kent een dubbele beweging: enerzijds brengt zij het volk van God samen om de dood en verrijzenis van onze Heer te gedenken 'totdat Hij we-

In het huis van de Vader klinkt voortdurend de nodiging tot het hemels brood.

derkomt', anderzijds manifesteert en verwerkelijkt zij het proces waardoor 'de kosmos tot *ecclesia* wordt'.

Authentiek getuigenis

Om die reden vindt de voorbereiding op de liturgie niet alleen plaats op het persoonlijke geestelijk niveau, maar ook op het vlak van de historische en natuurlijke werkelijkheid waarin de mens verkeert. Bij zijn of haar voorbereiding op de liturgie begint de christen aan een geestelijke reis die alles in zijn of haar leven beïnvloedt: gezin, bezittingen, gezag, positie en sociale betrekkingen. De liturgie zorgt ervoor dat het gehele bestaan van de christen als mens zich opnieuw oriënteert naar de heiliging van dat bestaan door de Heilige Geest.

Liturgie in het Russisch-orthodoxe Sretensky-klooster in Moskou.

De leden van de Kerk, vernieuwd door de Heilige Communie en de Heilige Geest, worden echter ook heengezonden om authentieke getuigen van Jezus Christus te zijn in de wereld. De missie van de Kerk berust op de liturgie, met haar uitstralende en transformerende kracht. Zij vormt een aanmoediging om het volk van God de wereld in te sturen om het Evangelie te belijden en betrokken te zijn bij de bevrijding van de mens.
Liturgisch komt deze voortdurende dubbele beweging van dankzegging (= eucharistie) tot uiting in het ambt van de diaken. Enerzijds offert hij op het altaar de gaven van het volk; anderzijds is hij zowel ontvanger als uitdeler van het Heilige Sacrament, om het leven van christenen te voeden. Alles staat in verband met de centrale handeling van de Kerk, de Eucharistie, en iedereen speelt een diaconale rol in het bijeenbrengen van de afzonderlijke werkelijkheden.

Meer ruimte voor getuigenis

Hoe nodigt de Kerk door haar liturgisch leven de wereld uit het huis van de Heer binnen te treden en zoekt zij naar het komende Koninkrijk? De verwerkelijking hiervan wordt het grote succes van de missie van de Kerk, niet alleen omdat het hoog tijd wordt dat de Kerk haar blik verruimt om ook oog te hebben voor hen die buiten haar invloedssfeer verkeren (Matteüs 8:10), maar eveneens omdat de aanbiddende gemeenschap niet langer een beschutte plek, een toevluchtsoord voor passiviteit en vervreemding, kan zijn.
In welke zin vormt de eredienst een permanente missionaire aansporing en bepaalt de eredienst het evangelisch getuigenis van iedere christen? Hoe gaat de liturgische orde over in de orde van het menselijk bestaan, persoonlijk en maatschappelijk, en geeft zij vorm aan de levensstijl van christenen? Het getuigenis van het geloof, dat evangelisatie, zending en kerkelijk leven omvat, heeft immers altijd plaatsgevonden in de context van gebed, eredienst en communie. De missionaire structuren van de kerkelijke gemeenschap zijn ooit gebouwd op de liturgie van Woord en Sacrament. Net als nu bestond er in de eerste eeuwen van het christendom een grote verscheidenheid aan liturgieën, confessies en geloofsbelijdenissen.

'De liturgie na de liturgie', die een essentieel onderdeel is van het getuigend leven van de Kerk, verlangt:

1. Een voortdurende hernieuwde bekrachtiging van de ware christelijke identiteit, volheid en eenheid, die zonder ophouden moet worden vernieuwd door de eucharistische gemeenschap.
2. Het creëren van meer ruimte voor getuigenis door een nieuw christelijk milieu te scheppen, ieder in zijn eigen omgeving (gezin, maatschappij, kantoor, fabriek, enz.) is niet louter een kwestie van het bekeren van niet-christenen in de naaste omgeving van de plaatselijke kerk, maar vraagt ook om een ruimte daar waar de christenen wonen en werken en waar zij openlijk van hun geloof kunnen getuigen en eredienst kunnen houden.
3. Het liturgisch leven moet het christelijk leven niet alleen voeden in de privésfeer, maar ook in het publieke en politieke domein. De ware christelijke identiteit kan niet worden losgezien van de persoonlijke heiliging en liefde en dienstbaarheid aan mensen (1 Petrus 1:14-15).
4. Liturgie betekent publieke en collectieve actie. Daarom is de christen in zekere zin een schepper van gemeenschap; gezien het toenemende gebrek aan intermenselijke verbondenheid in de samenleving is dit bijzondere charisma vandaag de dag belangrijker dan ooit.

De christelijke gemeenschap moet zijn als een levende afbeelding, een levend icoon, van Christus.

Er is tegenwoordig een toenemende zorg over de ethische implicaties van het geloof wat betreft levensstijl, sociale ethiek en menselijk gedrag. Wat is het ethos van de Kerk die beweert het teken van het Koninkrijk te zijn? Wat houdt vandaag de dag de 'spiritualiteit' in de verbreiding van het Evangelie en de viering van de liturgie in? Hoe wordt de liturgische visie die zich betrekt op het Koninkrijk, als kracht van de toekomstige tijd, als begin van het toekomstige leven dat hier en nu wordt toegediend (Johannes 3:5; 6:33), tot een maatschappelijke werkelijkheid? Wat houdt heiliging of *theosis* in op het gebied van milieu en mensenrechten?

Gemeenschap van liefde

De christelijke gemeenschap kan het evangelie alleen verkondigen en zij kan alleen worden gehoord als zij een levende afbeelding, een levend icoon, van Christus is. De christelijke gelijkheid en vrijheid in de Geest, die in de liturgie wordt beleefd, moet tot uitdrukking komen en worden voortgezet in het delen van rijkdom en het bevrijden van sociale onderdrukking.
Christenen moeten voortdurend bouwen aan een ware gemeenschap van liefde en vrede, ook al zijn ze politiek marginaal en leven ze in een omgeving die hun vijandig gezind is. Op ideologisch en politiek niveau kan die *koinonia* schier onmogelijk lijken.
Het is in dit verband interessant te vermelden dat de H. Johannes Chrysostomus, die aan de wieg stond van de traditionele Orthodoxe eucharistische liturgie, sterk de nadruk legde op 'het sacrament van de broeder', namelijk de geestelijke offerande, de liefde voor de mensheid en de dienstbaarheid die christenen buiten de eredienst, in de publieke ruimte, moeten brengen op het altaar van het hart van hun naaste. Hij zag een fundamenteel samenvallen tussen geloof, eredienst, leven en dienstbaarheid, en daarom is de offerande op 'het tweede altaar' een aanvulling op de eredienst aan de Heilige Tafel.
Veel wijst erop dat de Orthodoxie vandaag de dag bezig is met een herovering van die innerlijke eenheid tussen liturgie, missie, getuigenis en sociale *diakonia*, wat zowel de historische vitaliteit als het hedendaagse verlangen ernaar laat zien. Het Nieuw Valaam-overleg (24-30 september 1977) bevestigde eens te meer het belang van de missionaire aandacht voor de 'liturgie na de liturgie' binnen het gehele oecumenische getuigenis van de Orthodoxie. Dit overleg bracht de volgende verklaring voort:

> 'In elke cultuur leidt de eucharistische dynamiek tot een 'liturgie na de liturgie', dat wil zeggen een liturgisch gebruik van de materiële wereld, een transformatie van de intermenselijke verbondenheid in de samenleving in *koinonia*, van consumentisme in een ascetische houding tegenover de schepping en het herstel van de menselijke waardigheid.'

Derhalve brengt door middel van de 'liturgie na de liturgie' de Kerk, als getuige van de kosmische dimensie van het heilsgebeuren, haar missionaire roeping dagelijks en existentieel in de praktijk.

Vertaald uit het Engels door Pieter Plas

Bron: Orthodox Christianity, orthochristian.com

Een lege kruisvorm

In Keulen staat de volledig functionerende parochiekerk Sankt Peter, waarvan tegelijkertijd het laatgotische kerkinterieur een lege ruimte van spiritualiteit is. Sankt Peter biedt namelijk plek voor de dialoog van geloof en liturgie met hedendaagse kunst en nieuwe muziek.
Spanning die de actuele kunst oproept, is voor de kerk een uitdaging voor de verkondiging van het evangelie en de verrijking van het leven van de gemeenschap.

Het 'Gurutz Aldara', het kruisaltaar, van de Baskische kunstenaar Eduardo Chillida (1924-2002) is hier een mooi voorbeeld van. Het granieten altaar bestaat uit drie kubusvormen met inkepingen en weglatingen, waardoor er kruisvormen ontstaan. Als de delen uit elkaar worden gezet, worden licht en ruimte toegelaten. Zo ontstaat spanning tussen de steenmassa's.
De spanning blijft niet beperkt tot het materiaal zelf, maar bereikte ook Rome. Van 2000 tot 2004 is het kruisaltaar gebruikt als altaar voor de parochie, maar mocht toen niet meer als altaar in de traditionele zin dienst doen.
De reden hiervoor was dat het altaar geen doorlopend tafelblad had. Het zou daarom niet doen denken aan de tafel waaraan de katholieke eucharistie gevierd kon worden. Gevolg was dat het granieten beeld op een plek in de kerk gezet werd waar normaliter geen altaar is.

Toch blijft het kruisaltaar een belangrijke plek innemen in de (liturgie van de) gemeenschap van Sankt Peter. De vormen van het altaar zijn te zien als een meditatie van het kruis: vanuit diverse gezichtspunten zijn er verschillende kruisvormen te ontdekken. Tijdens de viering van de mis dient het kruisaltaar als de tafel van het woord. En dit altaar wordt ook tijdens de vastentijd bedekt.

— Kunsthistorica en theologe Jolien van der Velde-van Braak zoekt de verbinding van beeldende kunst met geloof, kerk en theologie.

Eduardo Chillida, 'Gurutz Aldara', 2000, Noord-Amerikaans graniet, Sankt-Peter in Keulen
Bron: sankt-peter-koeln.de/wp/raum-2/chillida-altar/

Inspiratiefestival 'Geloven in beweging'

Van vrijdag 22 t/m zondag 24 oktober veranderde Terschelling in het decor voor de derde editie van het Inspiratiefestival. 'Geloven in beweging' was het thema dat de organisatoren Protestantse Kerk in Nederland (PKN), Protestantse Theologische Universiteit (PThU) en Raad van Kerken (RvK) hadden bedacht.
Wat mij betreft is dat thema helemaal waar gemaakt tijdens het weekend. In de eerste plaats al omdat het programma op verschillende plekken op Terschelling was en ik me op mijn gehuurde fiets al trappend en door weer en wind voortbewoog om op de goede plek op het goede moment te komen.
Ook werd in de verschillende workshops duidelijk dat de kerk volop in beweging is. Pionier Remmelt Meijer sprak over 'herkerken' en ook met de groep aanwezige jongeren gingen we in gesprek over wat je beweegt en drijft. Steeds meer jonge mensen willen ook dat de kerk in beweging komt. Doen wat we altijd al hebben gedaan werkt niet meer en de kerk verliest steeds meer de aansluiting met jonge mensen. Gelukkig ziet de, in dit geval protestantse, kerk dat ook in toenemende mate.
Samen met PKN-scriba ds. René de Reuver mocht ik een sessie geven over het visiedocument 'Van U is de toekomst'. Vaak is er verkramping als het hierover gaat en in een context van afnemende mensen en middelen kan de nadruk komen te liggen op behouden wat er is, in plaats van vooruit kijken. Met een andere houding kan er juist ontspanning komen en een openheid voor wat komt. Ook als het gaat over de toekomst van de kerk is beweging en geloven in beweging belangrijk. Het was een mooi weekend van ontmoeting, inspiratie en genieten van de natuur. Al is het na die drie dagen denk ik van groot belang om weer van het eiland af te komen. Beweging, op nieuwe plekken bij nieuwe mensen, openstaan voor wat komt.

— Tabitha van Krimpen, bedrijfskundige en masterstudent theologie PThU Amsterdam, eind november verkozen tot Jonge Theoloog des Vaderlands

NIM-symposium: '*Laudato Si*' en missie'

Twaalf jaar geleden, begin mei 2009, vond in Assisi – zeer toepasselijk – een driedaags missiecongres plaats over de zorg voor de schepping. Deze was georganiseerd door SEDOS, een denktank van katholieke missiecongregaties, en de JPIC-commissie van de organisatie van generale oversten. Als missiesecretaris van de Konferentie Nederlandse Religieuzen (KNR) had ik toen het voorrecht dit congres bij te wonen. Uit alle continenten waren missionarissen aanwezig. Het was indrukwekkend te horen hoe betrokken zij waren bij het thema en wat voor concrete missionaire acties zij hadden opgezet, met name de vrouwelijke religieuzen. Mij werd duidelijk dat vanaf de tijd dat de milieuproblematiek zich echt begon te manifesteren, in het laatste kwart van de vorige eeuw, zorg voor de schepping een nieuw aandachtsveld was geworden voor katholieke missionarissen. Dit is begrijpelijk als je bedenkt dat de armsten het meest te lijden hebben onder de milieuproblematiek en een veranderende klimaat. Missiologische reflectie gaat vaak niet vooraf, maar volgt op de missionaire praktijk. Tijdens het jaarlijkse symposium van het Nijmeegs Instituut voor Missiologie (NIM) op 8 oktober 2021 was '*Laudato Si*' and Mission' onderwerp van gesprek. Drie missiologen spraken vanuit een historisch, interreligieus en theologisch perspectief op de betekenis van *Laudato Si*' voor het missiologisch denken en het missionaire handelen van nu. Het is duidelijk dat de encycliek van groot belang is, niet alleen omdat het een gebalanceerde visie biedt op de meest urgente problemen waarmee de mensheid nu kampt, maar ook vanwege de houding van dialoog en samenwerking die het stimuleert 'met alle mensen van goede wil'. Geen wonder dat de encycliek met veel enthousiasme is omarmd door veel katholieke missionarissen.

— Gerard Moorman, theologisch stafmedewerker KNR

Aan het eind van het NIM-symposium werd het derde nummer gepresenteerd van European Mission Studies, 'Laudato Sí and Mission', uitgegeven door de International Association of Catholic Missiologists – Europe. ISBN 978-83-8090-944-1. Te bestellen via: wydawnictwo@uksw.edu.pl

Alwéér een nieuwe Bijbelvertaling?

Opgegroeid en opgevoed ben ik met de Statenvertaling. Later ontdekte ik de NBG-vertaling van 1951. Na zeventien jaar in het buitenland te hebben gewoond in zowel Franstalige als Engelstalige landen, waar we leefden met de Bijbel in die talen, kwamen we weer terug naar Nederland, waar inmiddels de NBV werd

gebruikt, weer een andere vertaling. En nu is er dus de NBV21.
Toen ik de uitnodiging kreeg voor de feestelijke presentatie van deze gereviseerde vertaling in Den Haag, riep dit in eerste instantie een gevoel van vermoeidheid en afstand op. Allerlei vragen kwamen naar boven. De belangrijkste vraag was echter of deze Bijbel wel weer mijn Bijbel zou kunnen worden; het Boek dat mij lief is, het Boek waarin ik God ontmoet, de woorden die op onverwachte momenten door mijn hart en hoofd zingen, spreken, en me ook wel tegenspreken.
Daarbij had ik natuurlijk ook gehoord en gelezen over de controverse rond het terugkeren van de hoofdletter in de persoonlijke voornaamwoorden die verwijzen naar God, Jezus en de Heilige Geest. Dit is een debat dat zeker gevoerd moet worden, maar is het mogelijk hier een éénduidig en afdoend antwoord op te vinden? Roept alweer een nieuwe vertaling niet vooral nieuwe vragen en controverses op?
En toen kwam ik in den Haag aan ... de zon scheen en de stad was prachtig. In de kerk was het vol. Toen ik binnenkwam klonk er een vrolijk geroezemoes van mensen die elkaar begroetten, lachten, samen koffie dronken, of gewoon in rust rondkeken. Ik raakte in gesprek met mensen die ik nog nooit eerder had ontmoet.
Het programma rond de presentatie van de Bijbel was ook een feest, vol muziek, woord en beeld. Genesis 1 en 1 Korintiërs 13 werden voorgelezen. In een filmpje vertelden drie mensen waarom de Bijbel voor hen belangrijk is. De Bijbel brengt hen hoop, liefde en leven. Rond de Bijbel komen mensen samen. Rieuwerd Buitenwerf, directeur van het Nederlands-Vlaams Bijbel Genootschap, sprak over de Bijbel als Woord voor kerk en samenleving: 'De Bijbel zet aan tot reflectie en actie. De Bijbel maant ons tot verzoening en geeft hoop voor de toekomst.' Ik werd erin meegenomen.
En die nieuwe vertaling? Door de presentatie en uitleg die gegeven werd tijdens de bijeenkomst werd ik getroffen door de zorgvuldigheid van het vertaalproces. Maar meer nog raakte het mij dat dit vertaalproces is gebaseerd op de leeservaringen en de reacties van allerlei mensen en groepen gedurende een periode van vijftien jaar. Deze vertaling is gekleurd en gevormd door een diversiteit aan ervaringen van omgaan met het Woord. Getoetst aan de grondtekst is deze vertaling geboren vanuit de gemeenschap van Bijbellezers, een geleefd Woord. De Bijbel blijkt niet mijn Bijbel te zijn, de Bijbel is aan ons gegeven, in kerk en maatschappij. Wij mogen de Bijbel ontvangen en de schatten, die we in de Bijbel ontdekken, delen.
Ik ben naar huis gegaan als dankbaar mens. Ook ik zal de NBV21 lezen en gebruiken. Al zal ik de NBV zeker nog niet op de plank laten liggen!

— Berdine van den Toren-Lekkerkerker

FILM

Een liturgie van misbruik

Het is 1961, ergens in centraal Chili. De Duitse Wehrmacht-soldaat Paul Schäfer richt in de paradijselijke heuvels een leefgemeenschap op met de prachtige naam *Sociedad Benefactora y Educacional Dignidad*.
In de jaren die volgen groeit *Colonia Dignidad* uit tot een nederzetting van driehonderd mensen, met twee landingsbanen, een school, een ziekenhuis, een restaurant en een energiecentrale. De bevolking bestaat overwegend uit Duitse immigranten en de voertaal is dan ook Duits. Paul is de 'man van God': naast oprichter is hij de religieuze leider van de gemeenschap.

Zestig jaar na dato toont de documentaire *Songs of Repression* ons de duistere liturgie van deze Paul. Het is een documentaire die je van de ene gruwelijke ontzetting in de andere laat vallen. Het dorp bestaat nog steeds en in het ziekenhuis liggen zelfs nog enkele van de bewoners van de eerste dag.
De documentaire richt zich echter vooral op de tweede generatie: de kinderen die opgroeiden onder Pauls leiding. Schäfer misbruikt alle jongens en maakt de vrouwen tot tweederangsburgers: ze worden lichamelijk en seksueel mishandeld.
'Je hebt het slechte eruit geslagen.' De gemeenschap kent een liturgie van mishandeling: je weet nooit waarvoor en wanneer je weer geslagen werd. Het slachtoffer moet in het midden gaan staan en wordt dan tot een half uur lang geslagen en geschopt door de kring. Pogingen om te ontsnappen worden bestraft met elektroshocktherapie, want de gemeenschap is het paradijs en daarbuiten is de hel. De geweldscultus culmineert in de jaren zeventig in het martelen en doden van Pinochets vijanden.

Hoe kon de hel in dat stukje paradijs neerdalen? Hoe kon het dat de misbruikten anderen misbruikten, martelden en doodden? Kan men elkaar ooit vergeven voor wat men elkaar aandeed? Hoe moet je verder leven met zo'n verleden? Alleen God weet het.

— Boaz van Luijk is theoloog en coach, eigenaar van De Verwandering, en filmrecensent bij het *Nederlands Dagblad*.

BOEKEN

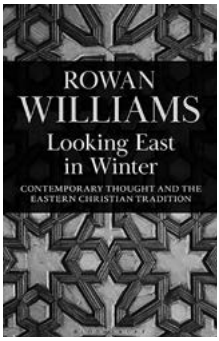

Rowan Williams, *Looking East in Winter. Contemporary Thought and the Eastern Christian Tradition*, Londen: Bloomsbury Continuum, 2021, 272 bladzijden, € 20,99

Voormalig Aartsbisschop van Canterbury Rowan Williams kijk in dit werk naar het Oosten: naar de traditie van de Orthodoxe Kerk. Hij doet dit niet enkel met een historische blik, maar juist ook met zicht op het heden en de toekomst van de kerk. In het werk gaat hij in dialoog met denkers uit verschillende eeuwen en tradities – van Evagrius en Maximus Confessor tot het werk van de meer recente Maria Skobtsova en Sophrony Sakharov.

De proloog beslaat een (vrij technische) bespreking van enkele thema's aan de hand van de *Philokalia*; daarop volgend zijn er vier hoofdstukken waarin een Orthodoxe antropologie wordt geschetst. De focus ligt hierbij op de 'natuurlijke conditie' van de mens – hoe de mens zou behoren te zijn. Vervolgens zoomt Williams in op verschillende onderdelen van het christelijke leven en beschrijft hij onder andere de *telos* van aanbidding en sacrament (hoofdstuk 6), verrassende inzichten binnen het oosters begrip van de rol van traditie binnen de christelijke gemeenschap (hoofdstuk 7), en het idee van een contemplatieve politieke *paideia* (hoofdstuk 8). In hoofdstuk 9 bespreekt hij het fenomeen van de '*holy folly*', en de complexe representatie hiervan in negentiende- en twintigste-eeuwse literatuur. Daarbij is zijn analyse van het hedendaagse werk Laurus van Eugene Vodolazkin uit 2015 interessant. Hoofdstuk 10 zoomt in op de thema's van

Tips van de Redactie

Kunst

• Henk Pietersma, *CREDO. Geloven op scherp*, Heerenveen: Jongbloed boeken, 2018
In 76 werken zoekt Pietersma al schilderend naar de overblijfselen van woorden met 'eeuwigheidswaarde'. Hij vond ze in de Latijnse Mis en in de Geloofsbelijdenis.

Boeken

• Mieke Breij, *De kerk is wat ze viert. 100 jaar Liturgische Kring,* KokBoekencentrum, 2021
Jubileumboek over de adembenemende weg van de liturgie in protestantse eredienst.

• Kees de Ruijter, *De hemel op aarde. Liturgie voor kerkgangers,* Utrecht: KokBoekencentrum, 2021
Protestants praktisch-theoloog over hoe de kerkdienst eruitziet of eruit zou moeten zien, met het oog op het gesprek in de gemeente.

gegevenheid en christelijke solidariteit binnen het werk van Maria Skobtsova. Williams beoogt niet een systematisch, maar wel een coherent, overzicht te geven van de oosterse christelijke traditie (zie blz. 8). Het naschrift maakt duidelijk dat dit boek bestaat uit geredigeerde lezingen, artikelen en hoofdstukken elders verschenen. Dit verklaart de soms onlogische 'flow' in het werk. Het is niet duidelijk hoe de verschillende hoofdstukken met elkaar in verband staan, daarnaast zijn er afwijkingen in stijl en leesbaarheid per hoofdstuk. Wie zich graag verdiept in bovengenoemde thema's, vindt hier een mooie tekst met inzichten en denkstof dat vraagt om meer. Wie een systematisch werk verwacht, hoewel de titel dit enigszins doet vermoeden, komt helaas bedrogen uit.

— Petra Laagland Winder

Stephan Sanders, *God-schaamte. Een eigentijdse expeditie op zoek naar God*, Amsterdam: Van Oorschot, 2021, 208 blz., € 20,00

Stephan Sanders (1961) verrijkte de taal met 'God-schaamte'. De titel van het boek alleen al maakt nieuwsgierig. Ook legt de schrijver er meteen zijn kaarten mee op tafel: een openhartig boek over zijn tastende en groeiende geloof in God. Een Zuid-Afrikaanse vader en Nederlandse moeder en via 'de nonnen' (kindertehuis) in een liefdevol rooms-katholiek adoptief gezin opgegroeid. Zolang hij 'iets praktisch' kon 'doen' in de kerk voelde hij zich er thuis: zingen in kinderkoor, fluitspel. Secularisatie, de onstuimige jaren zeventig, met veel lawaai 'uit de kast' komen als homoseksueel: hij werd – mijn woorden – een evangelist van het ongeloof en seksuele vrijheid. Zo was dat vroeger. Nu, gelovig geworden is hij de schaamte voorbij, maar voelt geen neiging 'te verkondigen'. De schaamte, bang als hij was in de ogen van kennissen zijn intellectuele geloofwaardigheid te verliezen. Daarom begon hij

Tips van de Redactie

Boeken

• Shaine Claiborne, *Common Prayer. A liturgy for ordinary radicals*, Grand Rapids, Michigan: Zondervan, 2010
Een boek met suggesties voor dagelijks ochtendgebed, liederen uit de hele wereld en verschillende tradities en nog veel meer om de traditie voort te zetten en te vernieuwen.

• Cláudio Carvalhaes (ed.), *Liturgy in Postcolonial Perspectives. Only One is Holy*, New York: Palgrave Macmillan, 2015
Een liturgische dialoog over liturgie tussen joodse, christelijke en moslim wetenschappers vanuit een dekoloniserend perspectief.

eerst maar eens met een kerkgang en wat hij 'proefgeloven' noemde. Was er eerst het ongemak over seks (zijn homoseksuele geaardheid), dat werd ongemak over geloof. Je omgeving geen aanstoot geven. Hij verbaast zich erover bij atheïstische auteurs een zendingsijver te signaleren, die ze bij christenen niet pruimen. Wat liberale gelovigen achter zich hebben gelaten, komt voor hem als een openbaring. 'Erfzonde', ja, want het gaat in de kerk over kwaad dat echt bestaat! Daarom is de doop niet niks – vertel Stephan niet dat de doop onschuldig is of ongecompliceerd. Daarin wordt ons alles uit handen geslagen: niet ik heb het geloof, maar het geloof heeft mij gekozen. En het zijn juist de verlatenen, de vondelingen en de verguisde 'bastaarden' die de doop nodig hebben. We zijn allemaal uit het doopvont geboren.
In de kerk worden mannen en vrouwen, mensen van iedere kleur en seksuele oriëntatie aan elkaar gegeven. Daarom kan hij er niet over uit dat mensen zónder de kerk kunnen geloven. Wat heeft hij samen *bidden* tijdens coronatijd gemist! Want 'met wie ik spreken kan, die bestaat'! Waarmee hij tegelijk met Augustinus van mening verschilt, die zegt dat het onrustige hart rust vindt bij God. Nee, het onrustige hart is de menselijke staat. Je gaat, zo citeert hij A.A. van Ruler, naar de kerk om kans op bekering te lopen. Wij stotteren over God. We 'reiken', we zijn er niet. Het zal niet verbazen dat o.a. Christian Wiman (met *Mijn heldere afgrond*), Gerard Reve en Willem Jan Otten hem inspireren. Hij besluit zijn boek met overwegingen bij het 'Apostolicum'. Mens, zelden heb ik het geloof zo contextueel, existentieel en gedurfd onder woorden gebracht gehoord. Veertig jaar buiten de kerk: het heeft hem het woord 'genade' nieuw leren spellen.
— Rob van Essen

Tips van de Redactie

Artikelen

• Matthew Kustenbauder, *Rediscovering the Eucharist as Communal Meal*
Over de betekenis van eucharistie in Afrika. Een samenvatting is te lezen via: *jaap-haasnoot.nl/understanding-holy-communion-in-africa/*

• Slavko Krajnc, *Liturgy and Mission*, 2014
Overzichtsartikel vanuit rooms-katholiek perspectief. Pdf als download op: *teof.uni-lj.si/uploads/File/BV/BV_2014_03/BV_03_2014_08_slavko_krajnc.pdf*

Podcast

• 'Why Orthodoxy Appeals to Hank Hanegraaff and Other Evangelicals'
Over het overgaan van evangelicals naar klassiek-liturgische kerken. *christianitytoday.com/ct/podcasts/quick-to-listen/why-orthodoxy-appeals-to-hank-hanegraaff-and-other-evangeli.html*

14 januari
Oecumenelezing 2022

Het thema van de Oecumenelezing is het thema van de assemblee van de Wereldraad van Kerken die van 31 augustus t/m 8 september plaatsvindt in het Duitse Karlsruhe: 'De liefde van Christus beweegt de wereld tot verzoening en eenheid'. Theoloog en remonstrants predikant Peter Nissen denkt na over de kerk en de aarde, geïnspireerd door het beeld van de kerk als een veldhospitaal in een gewonde wereld. *15.00 uur, Geertekerk in Utrecht; raadvankerken.nl/agenda/event/oecumenelezing-2022/*

16-23 januari
Week van gebed voor de eenheid

Christenen over de hele wereld staan stil bij de ster van Bethlehem met het thema: 'Licht in het duister'. Kerken uit het Midden-Oosten kozen het thema naar aanleiding van Matteüs 2. Organisatie: Raad van Kerken in Nederland en MissieNederland. *weekvangebed.nl*

1 februari
Open avond 'Inside-out'

Wie wil ik zijn? Wat betekent geloven in God voor mij? Wat is mijn plek in Gods wereld? Ben je tussen de 17 en 25 jaar? Gun jezelf dan vijf maanden 'Inside-out' op de Wittenberg. *dewittenberg.nl/aanmelden*

8-13 februari
Individuele begeleide retraite

Maak een pas op de plaats en boek een stilteretraite op maat. *annieke.vandijk@interserve.nl*

10 februari
Tweeluik-bijeenkomst 'Theologisch onderwijs ín zending en pionieren'

In februari 2022 zal missioloog dr. Cathy Ross voor twee weken als onderzoeker bij de PThU in Groningen zijn. PThU, PKN en NZR organiseren in die periode een tweeluik-bijeenkomst over theologisch onderwijs en training voor zending en pionieren in de huidige context van Europa en met het oog op wederzijdse relaties binnen de kerk wereldwijd. *zendingsraad.nl*

4-7 april
PThU-conferentie 'Negotiating Good Life'

Wat is 'goed' leven? Hoe ziet het goede leven er in crisistijd uit? Welke voorstellingen leven er in de theologie en religiestudies over wat een goed leven is? Internationale PThU-conferentie: 'Negotiating Good Life in Times of Crisis: Voices of Theology and Religious Studies', in Amsterdam met theologen en religiewetenschappers overal vandaan. *pthu.nl/en/international-conference/*

8-10 juni
Heil en het goede leven

Conferentie georganiseerd door het Center for Church and Mission in the West (CCMW). Hierin werken protestantse theologen uit diverse vakgebieden samen in onderzoek naar missie, kerkelijke prakijken en kerkordelijke aangelegenheden. Thema: 'Salvation in the Twenty-First Century': diep-menselijke vragen in gesprek met de christelijke kijk op heil. *churchandmission.nl/conference-2022/*

Zendingserfgoedkalender 2022

‘Van het duister naar het licht’

De Zendingserfgoedkalender 2022 toont schilderijen van mevrouw Mahboobeh Salem, kunstenares en vluchteling uit Iran. Bijbelverhalen in sprekende kleuren, geïnspireerd door het eigen levensverhaal van deze Iraanse vluchtelinge en haar gezin uit het duister van Iran naar het licht van Nederland.

De Zendingserfgoedkalender is sinds de eerste editie van 2015 een groot succes. In veel gemeenten wordt deze verspreid en ook particulieren weten de weg te vinden om er een of meer te bestellen, voor eigen gebruik of om cadeau te doen. Hiermee wordt de traditie van de vertrouwde Missie Zendingskalender (MZK), die in 2013 voor het laatst werd uitgegeven, voortgezet. De Nederlandse Zendingsraad en Kerk in Actie steunen dit initiatief en net als in de MZK-traditie is de Zendingserfgoedkalender beschikbaar voor alle kerken en christenen in Nederland en België.

De Zendingserfgoedkalender 2022 kost € 9 per stuk. Commissies en diaconieën kunnen bij bestellingen vanaf 10 stuks (te verzenden aan één adres) exemplaren bestellen tegen een gereduceerde prijs van € 6 per stuk.
zendingserfgoed.nl/zendingserfgoedkalender-2022/

TussenRuimte

MISSIONAIR • INTERCULTUREEL • VERBINDEND

Neem nu een proef-abonnement!

Kwartaaltijdschrift voor mensen en organisaties in het missionaire veld wereldwijd

Actuele thema's in de missionaire praktijk worden intercultureel verbreed en theologisch uitgediept. Debat over bestaande missionaire en religieuze praktijken wordt gestimuleerd.

Kijk op **www.kokboekencentrum.nl/tijdschriften/tussenruimte** voor een abonnement of meer informatie

KokBoekencentrum
tijdschriften

Spiritualiteit voor het dagelijkse leven

Thomas à Kempis schreef een biografie over Geert Grote en daarmee het belangrijkste basiswerk voor de Moderne Devotie. Deze eerste complete Nederlandse vertaling vertelt het verhaal van de religieuze ervaring die het leven van Geert Grote drastisch zou veranderen. Het is een meesterwerk op drie niveaus: geschiedkundig, literair en spiritueel.

ISBN 978 90 4353 713 1 | Hardback | € 17,99

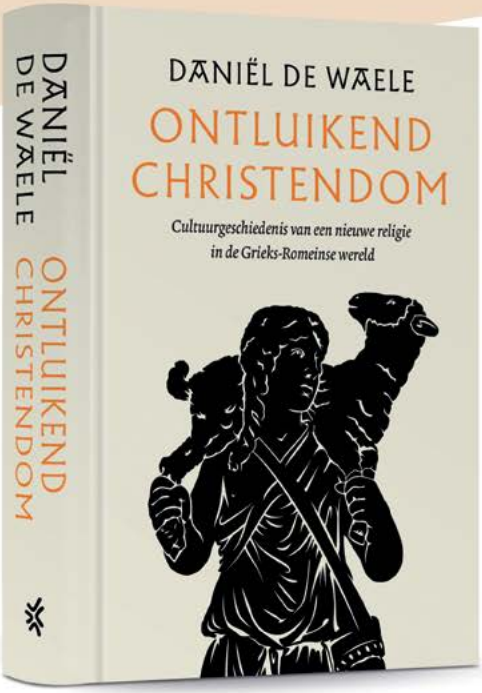

Het leven, geloven en denken van mensen in de eerste eeuwen is zonder meer fascinerend. Daniël De Waele neemt de lezer mee naar de periode van de antieke oudheid en laat zien hoe joden, heidenen en christenen hun levens leefden. Op deze manier schets De Waele de wereld waarbinnen het Nieuwe Testament is ontstaan, gegroeid en geïnterpreteerd.

ISBN 978 90 4353 661 5 | Hardback | € 29,99

Nu verkrijgbaar in de boekhandel!

KokBoekencentrum
UITGEVERS | UTRECHT